

ΤΟΥΡΚΙΑ ΤΕΩΣ

ΕΛΛΑΔΑ
ΕΚΤΟΣ
ΕΛΛΑΔΟΣ

01
Ελαιόδεντρο και
ρωμαϊκή δεξαμενή
(Μ. Καδιοğlu).

Η ΠΟΛΗ ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΟΥ

Η Τέως, μία από τις ιωνικές παραθαλάσσιες πόλεις-κράτη, απέχει περίπου 60 χλμ. από τη σημερινή Σμύρνη. Ήταν φημισμένη σε όλο τον αρχαίο κόσμο χάρη στο Κοινόν των περί τον Διόνυσον τεχνιτών, ομάδα καλλιτεχνών που διοργάνωναν θεατρικές παραστάσεις. Ο ναός στον οποίο λατρευόταν ο Διόνυσος ήταν μεγαλόπρεπος, ένας μικρός ναός ήταν αφιερωμένος στη Ρώμη και τον Αύγουστο, ενώ επιβεβαιωμένη είναι και η λατρεία των δύο Ελευσίνιων θεοτήτων, της Δήμητρας και της Κόρης.

MUSA KADIOĞLU

Καθ. Δρ Musa Kadioğlu, Πανεπιστήμιο της Άγκυρας,
Σχολή Γλωσσών και Ιστορίας-Γεωγραφίας, Τομέας Αρχαιολογίας,
Τμήμα Κλασικής Αρχαιολογίας

02

Θέση

Η αρχαία Τέως, στις ακτές της Δυτικής Ανατολίας, ήταν η πόλη του Διονύσου. Βρίσκεται εντός των ορίων της σημερινής τουρκικής επαρχίας της Σμύρνης, στην περιοχή Σεφέρ Χισάρ και στη συνοικία Σιγατζίκ, περίπου 60 χλμ. από το κέντρο της πόλης της Σμύρνης. Η παραλιακή ζώνη που εκτείνεται από τον κόλπο της Σμύρνης μέχρι τον ποταμό Μπουγιούκ Μεντερές (Μαϊάνδρος) ονομαζόταν στην αρχαιότητα Ιωνία (εικ. 3). Σύμφωνα με τον αρχαίο ιστορικό Ηρόδοτο από την Αλικαρνασό (σημερινό Μπόντρον), οι Ίωνες εγκαταστάθηκαν στην κεντρική ακτογραμμή της Δυτικής Ανατολίας και στα γύρω νησιά ιδρύοντας δώδεκα πόλεις-κράτη, μεταξύ των οποίων και την Τέω. Η Τέως ιδρύθηκε στη νότια ακτή της χερσονήσου Βουρλών-Τσεσμέ (Μίμας, στην αρχαιότητα), μίας μικρής χερσονήσου του Αιγαίου. Οι γειτονικές πόλεις ήταν η Λέβεδος (Ουρκμέζ) στα νοτιοανατολικά και οι Κλαζομενές (Σκάλα Βουρλών) στα βόρεια¹.

Από τις αρχαίες πηγές, και από ποικίλα πλαίσια αναφοράς, μπορούμε να αντλήσουμε πολυάριθμες πληροφορίες σχετικά με καλλιτέχνες, φιλοσόφους και επιστήμονες οι οποίοι είτε κατάγονταν είτε εθεωρείτο ότι κατάγονταν από την Τέω ή, έστω, είχαν περάσει εκεί ένα μέρος της ζωής τους. Οι αρχαίες πηγές μας παρέχουν στοιχεία για τους ιδρυτές της πόλης και για το όνομά της. Ο Στράβων αναφέρει ότι η Τέως ιδρύθηκε από τον Αθάμαντα, εξ ου και ο λυρικός ποιητής Ανακρέων της έδωσε το όνομα «Αθαμαντίς»².

Οι ποιητές Αντίμαχος, Πύθερμος και Σκυθίνος, ο λυρικός ποιητής Ανακρέων, ο φιλόσοφος Πρωταγόρας, ο ρήτορας Γλαύκων, ο Αλεξάνδρος, οι ατομικοί φιλόσοφοι Δημόκριτος και Ναυσιφάνης και ο γιατρός Πολύδωρος είναι μερικές από τις προσωπικότητες που συνδέονται με την Τέω. Επιπλέον, στους κατοίκους της συγκαταλέγονται ο ναύαρχος Άγνωσ, λάτρης της πολυτέλειας, και ο δεξιότεχνης της άρπας Αθινόδωρος, οι οποίοι συμμετείχαν στις εκστρατείες του Μεγάλου Αλεξάνδρου στην Ανατολή, καθώς και ο Κράτων, ο περίφημος αυλητής των Τεχνιτών του Διονύσου³. Το Κοινόν των περί τον Διόνυσον Τεχνιτών — μία ομάδα ευρέως αναγνωρισμένων ποιητών, μουσικών, ηθοποιών και τραγουδιστών — εγκαταστάθηκε στην Τέω. Χάρη σε αυτούς τους καλλιτέχνες, που οργάνωναν θεατρικές παραστάσεις σε πόλεις της Δυτικής Ανατολίας και δημιουργήσαν ένα ευρύ δίκτυο σχέσεων στη διεθνή σκηνή, η πόλη απέκτησε φήμη σε όλο τον αρχαίο κόσμο (εικ. 2).

Από τις αρχές του 18ου αιώνα, η Τέως τράβηξε την προσοχή πολλών περιηγητών και ερευνητών από τη Δύση. Οι

επιγραφές που αποκαλύφθηκαν στην αρχαία πόλη από το 1709, ο ελληνιστικός ναός του Διονύσου, έργο του φημισμένου αρχιτέκτονα Ερμογένη, και τα ποικιλόχρωμα μάρμαρα (*marmor luculleum*) που εξορύσσονταν στα τοπικά λατομεία, τα οποία από το 74 π.Χ. ανήκαν στη δικαιοδοσία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, συνέβαλαν αποφασιστικά ώστε να υπάρχουν αναφορές στην Τέω στη σύγχρονη γραμματεία⁴. Φυσικά, δεν θα πρέπει να ξεχάσουμε και τον πλούτο που έχουν προσθέσει στην πόλη οι αιωνόβιες ελιές, οι οποίες έχουν φυτρώσει στα ερείπια των αρχαίων κτισμάτων σε όλη την έκτασή της (εικ. 1, 8).

Η αρχαία ιστορία της Τέω

Οι πληροφορίες που μας παρέχουν οι αρχαίες πηγές σχετικά με την ίδρυση και την αρχαία ιστορία της Τέω είναι αποσπασματικές. Τα αρχαιολογικά δεδομένα επιβεβαιώνουν την ύπαρξη μόνιμης εγκατάστασης από την Πρωτογεωμετρική περίοδο (1050–900 π.Χ.), μετά τις μετακινήσεις πληθυσμών από την πειρωτική Ελλάδα προς τη Δυτική Ανατολία στα τέλη της 2ης χιλιετίας π.Χ. (εικ. 4). Παρά τις περιορισμένες γνώσεις που έχουμε για την Τέω της Πρωτογεωμετρικής και της Γεωμετρικής περιόδου, φαίνεται ότι η πόλη γνώρισε την πρώτη της οικονομική άνθηση κατά την Ύστερη Γεωμετρική και την Αρχαϊκή περίοδο (8ος–6ος αι. π.Χ.). Η πρόωπη ιστορία της αντιπροσωπεύεται από σχήματα αγγείων όπως αμφορείς επιλαίμιου τύπου, κρατήρες, σκύφοι, οινοχόες/λήκυθοι της Πρωτογεωμετρικής περιόδου, ενώ στη διάρκεια της Γεωμετρικής περιόδου συμπεριλήφθηκαν στον κατάλογο και σχήματα όπως πινάκια, λεκανίδες και μόνωτα κύπελλα. Τον 7ο και τον 6ο αιώνα π.Χ. η ποικιλία των σχημάτων αυξήθηκε, όπως μαρτυρούν όστρακα από σκύφους–κοτύλες (πτηνά, ζιγκ–ζαγκ) και από φιάλες (ροζέτα, ταινία, μαιάνδρος, ομόκεντροι κύκλοι, φιάλη κλαζομένου τύπου και ιωνική), δίνους, αμφορείς/υδρίες, αρύβαλλους, κύλικες, όλπες και πυξίδες.

Όπως προκύπτει από τις αρχαιομετρικές αναλύσεις, η Τέως ευημερούσε ήδη σε μια τόσο πρόωπη περίοδο. Η παρουσία πολυάριθμων ατελών ψημένων αγγείων στα στρώματα του 6ου και του 5ου αιώνα π.Χ. υποδηλώνει την ύπαρξη εργαστηρίων κεραμικής στην περιοχή και την παραγωγή πύλινων αγγείων στην αρχαία πόλη. Οι αναλύσεις ενεργοποίησης νετρονίων (NAA) που πραγματοποιήθηκαν σε αυτά τα δείγματα έδειξαν ότι τα αγγεία της ομάδας Β (Source Group B) είχαν παραχθεί στην Τέω, πράγμα που σημαίνει ότι η Τέως ήταν ένα μεγάλο κέντρο παραγωγής κεραμικής στο βόρειο τμήμα της Ιωνίας κατά την Ύστερη Γεωμετρι-

02

Ασημένιο νόμισμα που εκδόθηκε από τους Τεχνίτες του Διονύσου (Psoma 2008, πίν. 63, αρ. 15).

03

Χάρτης της αρχαίας Ιωνίας (Serkan Örnek).

04
Αρχαιολογικός χάρτης
της Τέω και
των περιχώρων
(S. Örnek).

05
Πολεοδομικός χάρτης
της Τέω, 2021
(S. Örnek).

04

κή και την Αρχαϊκή περίοδο (8ος–6ος αι. π.Χ.), διαπίστω-
ση που ισχύει και για τη Χίο⁵. Το αν αυτή η μαζική παρα-
γωγή συνεχίστηκε και μετά τον 5ο αιώνα π.Χ. είναι επί του
παρόντος υπό διερεύνηση. Στη διάρκεια των συστηματι-
κών αρχαιολογικών ανασκαφών που διεξάγουμε στην αρ-
χαία πόλη από το 2010, έχουν βρεθεί πύλινα όστρακα της
Ύστερης Γεωμετρικής περιόδου σε διάφορες θέσεις: στην
Ακρόπολη, στο ιερό του Διονύσου, στην περιοχή δυτικά
του ελληνιστικού τείχους, στο θέατρο, στο βουλευτήριο,
στο ελληνιστικό τείχος και στη δυτική νεκρόπολη. Ωστό-
σο, τα ταυτισμένα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα από την πόλη
του 6ου αιώνα π.Χ. είναι πολύ περιορισμένα αριθμητικά.

Φαίνεται ότι κατά τη διάρκεια αυτής της πρώιμης πε-
ριόδου η Τέως ενίσχυσε όχι μόνο την παραγωγή κρασιού
και ελαιολάδου, αλλά και την παραγωγή κεραμικής, και
προχώρησε στη σύναψη εμπορικών σχέσεων με περιοχές
της Ανατολικής Μεσογείου και της Μαύρης Θάλασσας.
Για παράδειγμα, το περίφημο κύπελλο του Νέστορα (σκύ-

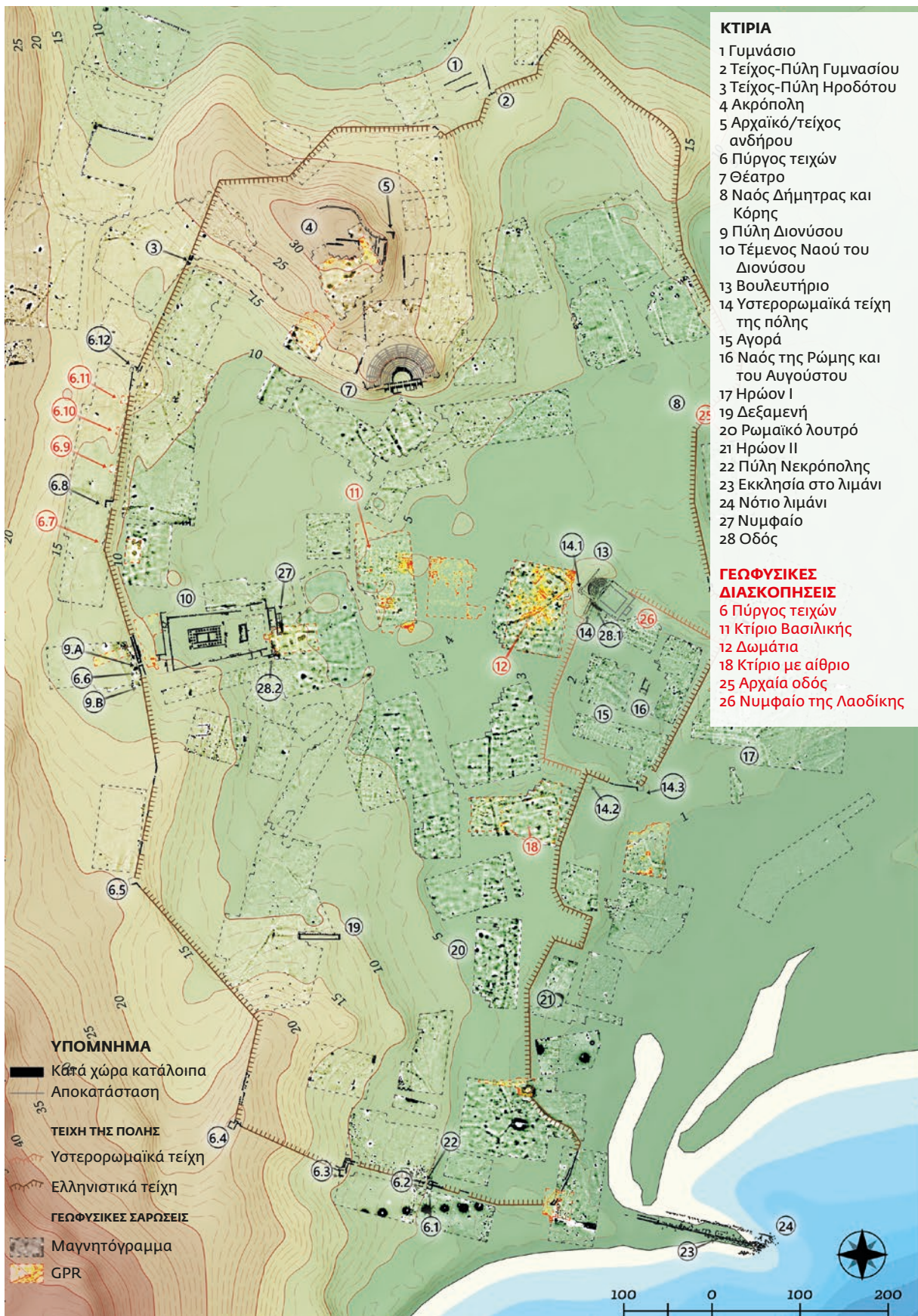
φος), που βρέθηκε στο νησί των Πιθηκουσών και φέρει
μια από τις παλαιότερες επιγραφές στα αρχαία ελληνικά,
κατασκευάστηκε στην Τέω γύρω στο 715 π.Χ.⁶:

*Είμαι το καλόπιτο ποτήρι του Νέστορα
όποιος πει απ' το ποτήρι αυτό, αμέσως
θα τον καταλάβει ο πόδος της καλλιστέφανης Αφροδίτης.*

Η πόλη-λιμάνι της Τέω, την οποία ο ιστορικός Ηρόδο-
τος επαινέσε για την κεντρική της θέση και το καλό της κλί-
μα, προτάθηκε από τον Θαλή τον Μιλήσιο (περ. 624–544
π.Χ.)⁷ ως έδρα του Κοινού των Ιώνων (Πανιώνιων). Το γε-
γονός αυτό, ακόμα και αν στο τέλος η πρόταση του Θαλή
απορρίφθηκε από τα μέλη της κοινοπολιτείας, μαρτυρά
ότι κατά το α' μισό του 6ου αιώνα π.Χ. η Τέως υπήρξε ιδι-
αίτερα σημαντική.

Η ευμάρεια της Τέω κατά την Αρχαϊκή περίοδο αντικα-
τοπτρίζεται επίσης στη συμμετοχή της στο εμπόριο της
Ανατολικής Μεσογείου και στην κοπή νομισμάτων, όπως
επιβεβαιώνεται και από τον Ηρόδοτο. Ήδη από το 640/630

π.Χ. άρχισαν να κόβονται νομίσματα από ήλεκτρο με απεικονίσεις Σφίγγας. Γύρω στο 530/520 π.Χ. προστέθηκαν και ασημένια νομίσματα. Σε αρκετούς νομισματικούς θησαυρούς της Ανατολικής Μεσογείου συναντώνται νομίσματα της Τέω αυτής της περιόδου, υποδεικνύοντας ότι η πόλη ήταν μέρος ενός εκτεταμένου εμπορικού δικτύου. Αν και ο πλούτος της δεν αντανakλάται στη μνημειακή αρχιτεκτονική μέχρι τα μέσα του 6ου αιώνα π.Χ., στη συνέχεια παρατηρείται σημαντική αύξηση τόσο στις γραπτές πηγές όσο και στα αρχαιολογικά ευρήματα. Από το β' μισό του 6ου αιώνα π.Χ. οι αμφορείς της Τέω ταξίδευαν έως τη Μαύρη Θάλασσα, την Αίγυπτο και την Ιταλία, γεγονός που υποδηλώνει ότι τα αγροτικά προϊόντα της ήταν περιζήτητα.

Εντός του αστικού ιστού της Τέω της περιόδου αυτής αποκαλύφθηκαν ένας εκατόμπεδος ναός και ο βωμός του στην ακρόπολη, τα τείχη της πόλης που παραβίασε ο Άρπαγος χρησιμοποιώντας χωμάτινες ράμπες (εικ. 4-5), ένας ιωνικός ναός και ο βωμός του, πιθανώς περίπτερος ή δίπτερος (εικ. 6)⁸, το βόρειο και το νότιο λιμάνι, καθώς και τα ερείπια μίας οικίας του 6ου αιώνα π.Χ. στην Τάφρο Ε⁹, η οποία διανοίχθηκε στα νότια του θεάτρου τη δεκαετία του 1960.

Ο λυρικός ποιητής Ανακρέων, που έζησε τον 6ο αιώνα π.Χ., καταγόταν από την Τέω. Μερικά από τα ποιήματά του αφήνουν να εννοηθεί ότι οι Ίωνες ευγενείς υιοθέτησαν και εκείνοι τον τρυφλό βίο που συνήθως αποδίδεται στους Λυδούς¹⁰. Γύρω στο 560 π.Χ.¹¹ ο Λυδός βασιλιάς Κροίσος, ακολουθώντας επεκτατική πολιτική, κατάφερε να θέσει υπό τον έλεγχο του σχεδόν ολόκληρη την Ιωνία. Φαίνεται πως μεταξύ των πόλεων που έγιναν φόρου υποτελείς ήταν και η Τέως, αν και κάτι τέτοιο δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί. Η κυριαρχία των Λυδών έληξε όταν οι Πέρσες κατέλαβαν τη Δυτική Ανατολία γύρω στο 540 π.Χ.

Αφού κατέκτησε τις Σάρδεις και κατέστρεψε το λυδικό βασίλειο, ο Κύρος, ιδρυτής της δυναστείας των Αχαιμενιδών, επιδίωξε να προσαρτήσει στα περσικά εδάφη την Ιωνία. Το έργο αυτό ανατέθηκε στον Πέρση στρατηγό Άρπαγο. Οι ιωνικές πόλεις απέτυχαν να προτάξουν ενιαίο μέτωπο κατά των Περσών και έπεσαν η μία μετά την άλλη. Περιγράφοντας τα γεγονότα, ο Ηρόδοτος δίνει έμφαση στις διαφορετικές τύχες δύο πόλεων: με την άφιξη του Άρπαγου, οι Φωκαείς, επιθυμώντας διακαώς να διατηρήσουν την ελευθερία τους, αποφάσισαν να εγκαταλείψουν την πατρίδα τους οριστικά και να εγκατασταθούν στην Κορσική, παρότι μερικοί επέστρεψαν στη Φώκαια χωρίς να ριψοκινδυνεύσουν περισσότερο. Ο Ηρόδοτος διηγείται μια παρόμοια ιστορία και για την Τέω: ακριβώς τη στιγμή που ο στρατός του Άρπαγου ήταν έτοιμος να παραβιάσει τα τείχη με αναχώματα, οι Τήιοι εγκατέλειψαν την πόλη και εγκαταστάθηκαν στα Άβδηρα, αποικία στα θρακικά παράλια, γλιτώνοντας έτσι τον περσικό ζυγό¹².

Αν και είναι βέβαιο ότι στο β' μισό του 6ου αιώνα π.Χ. πολλοί Τήιοι μετανάστευσαν στα Άβδηρα, τα οποία αρχικά ιδρύθηκαν από Κλαζομένιους, οι αναφορές του Ηροδότου εγείρουν αμφιβολίες από αρκετές απόψεις. Η αρχαιολογική έρευνα που διεξήχθη στην Τέω έδειξε ότι η κατοίκηση

ήταν αδιάλειπτη, ότι αναλήφθηκαν μεγάλα οικοδομικά έργα και ότι εξακολουθούσε να παράγεται κεραμική μέχρι το β' μισό του 6ου αιώνα π.Χ.¹³. Επιπλέον, το τελευταίο τέταρτο του 6ου αιώνα π.Χ.¹⁴ η Τέως έκοψε μεγάλες ποσότητες νομισμάτων. Αργότερα, συγγραφείς όπως ο Στράβων αμφισβήτησαν τον ισχυρισμό του Ηροδότου ότι όλοι οι Τήιοι μετοίκησαν στα Άβδηρα, υποστηρίζοντας ότι κάποιοι, αφού πρώτα εγκαταστάθηκαν στα Άβδηρα, επέστρεψαν τελικά στην Τέω¹⁵. Ορισμένοι συγγραφείς της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορικής περιόδου πρότειναν ένα παρόμοιο σενάριο και για την ίδρυση της Φαναγόρειας: σύμφωνα με αυτούς, μία άλλη ομάδα Τήιων, με επικεφαλής τον Φαναγόρα, μετακινήθηκε στις βόρειες ακτές της Μαύρης Θάλασσας «για να ξεφύγει από την αλαζονεία των Περσών» και ίδρυσε την πόλη Φαναγόρεια στη χερσόνησο του Ταμάν¹⁶. Αν και στη Φαναγόρεια, όπου πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες ανασκαφές, αποκαλύφθηκε μεγάλη ποσότητα κεραμικής της βόρειας Ιωνίας, δεν βρέθηκαν απτά στοιχεία που να επιβεβαιώνουν ότι η πόλη ιδρύθηκε από Τήιους.

Προς το παρόν δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί σε ποιο βαθμό η περσική εισβολή αποτέλεσε το έναυσμα για την ίδρυση των Αβδήρων και της Φαναγόρειας. Η αναχώρηση αποίκων από την Τέω για τις ακτές της Θράκης και της Μαύρης Θάλασσας είναι πιθανόν να ξεκίνησε πριν από την περσική εισβολή και να συνεχίστηκε και μετά. Ο ισχυρισμός ότι οι Τήιοι, από αγάπη για την ελευθερία, εγκατέλειψαν την πατρίδα τους ολοκληρωτικά για να ξεφύγουν από την περσική κυριαρχία φαίνεται να είναι ένα φανταστικό αφήγημα που δημιουργήθηκε μετά τους Περσικούς Πολέμους. Η έκταση της καταστροφής που προκλήθηκε στην πόλη κατά την εισβολή του Άρπαγου είναι άγνωστη. Απ' όσα γνωρίζουμε, φαίνεται ότι οι Τήιοι, που υπέκυψαν στην περσική κυριαρχία όπως και οι κάτοικοι άλλων ιωνικών πόλεων, δεν αντιμετώπισαν μεγάλα προβλήματα με τους νέους κυρίους τους μέχρι την Ιωνική Επανάσταση του 499 π.Χ. Όταν οι πόλεις της Ιωνίας, με αρχηγό τον Αρισταγόρα, τύραννο της Μιλήτου, επαναστάτησαν κατά των Περσών το 500 π.Χ., οι κάτοικοι της Τέω στάθηκαν από την αρχή στο πλευρό των επαναστατών. Η πόλη συμμετείχε στη Ναυμαχία της Λάδης με δεκαεπτά πλοία και στη συνέχεια τιμωρήθηκε¹⁷, αφού η αναμέτρηση αυτή σήμανε το τέλος της εξέγερσης επικυρώνοντας τη νίκη των Περσών. Είναι πολύ πιθανό η Τέως, όπως και η Μίλπος, η Ερυθραία και άλλες πόλεις που στασίασαν, να καταστράφηκαν εκείνη την περίοδο, όμως αυτό θα πρέπει να αποδειχθεί αρχαιολογικά. Ο δεύτερος παϊάνας που συνέθεσε ο Πίνδαρος για τους κατοίκους των Αβδήρων στο τέλος των Περσικών Πολέμων ανέφερε ότι η Τέως καταστράφηκε από εχθρικά πυρά, αλλά η καταστροφή που περιέγραψε είναι πιθανό να οφειλόταν στην τιμωρία που επέβαλαν οι Πέρσες μετά τη Ναυμαχία της Λάδης.

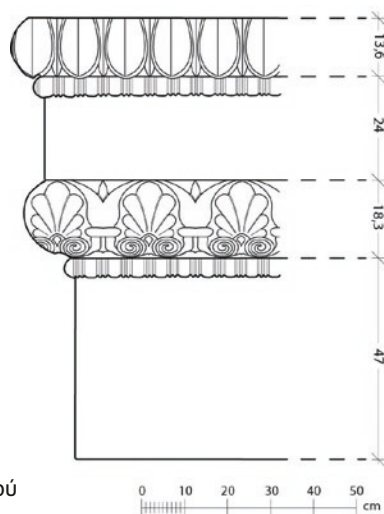
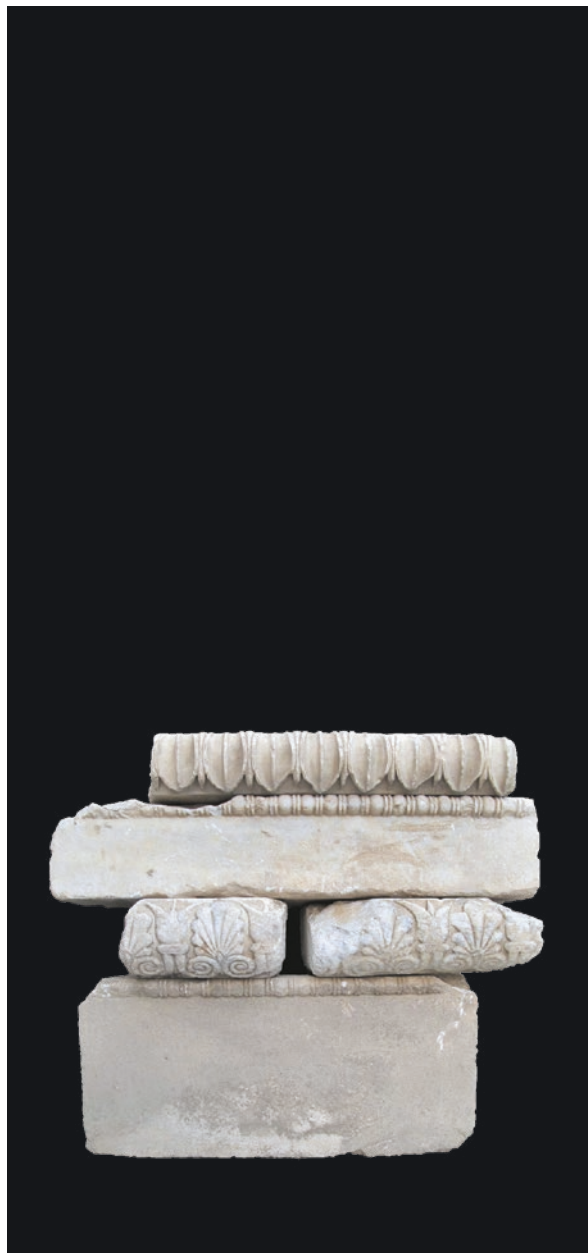
Η Τέως ελευθερώθηκε μετά τη Μάχη της Μυκάλης (479 π.Χ.), με την οποία τερματίστηκαν οι Περσικοί Πόλεμοι. Η πόλη έγινε μέλος της Δηλιακής Συμμαχίας, που εδραιώθηκε ως ένας αμυντικός οργανισμός κατά των Περσών υπό την ηγεσία των Αθηναίων. Οι περιφημες δημόσιες επιγρα-

φές με κατάρες (*Dirae Teorum*), χρονολογούμενες γύρω στο 470 π.Χ., επιβεβαιώνουν ότι μετά την ανεξαρτησία της η Τέως υιοθέτησε δημοκρατικό σύνταγμα. Οι Τήιοι πλήρωναν στη Δηλιακή Συμμαχία ετήσιο φόρο έξι τάλαντα. Μολονότι ήταν από τα υψηλότερα ποσά που απέδιδε μια ιωνική πόλη (π.χ. η Έφεσος πλήρωνε έξι τάλαντα, οι Ερυθρές επτά, η Φώκαια τρία), ωστόσο παρέμενε ακόμα χαμηλό σε σύγκριση με τα Άβδηρα, που πλήρωναν δεκαπέντε τάλαντα¹⁸. Λίγο μετά τον δεύτερο αποικισμό τους από την Τέω, τα Άβδηρα γνώρισαν μεγάλη ακμή, ξεπερνώντας κατά πολύ και την ίδια τη μητρόπολη. Οι Τήιοι, από την άλλη πλευρά, άργησαν να ανακάμψουν από τις ζημιές που υπέστησαν κατά τους Περσικούς Πολέμους. Η μείωση του όγκου των νομισμάτων που κόπηκαν υποδηλώνει ότι η οικονομική δύναμη της πόλης είχε περιοριστεί. Τα αναπτυξιακά έργα φαίνεται επίσης ότι σταμάτησαν τον 5ο αιώνα π.Χ., ενώ και ο αριθμός των επιγραφών που χρονολογούνται τη συγκεκριμένη περίοδο είναι αμελητέος. Όλα αυτά μαρτυρούν ότι χρειάστηκε πολύς χρόνος για να ανακτήσει η Τέως τις δυνάμεις της.

Ο Πελοποννησιακός Πόλεμος, στις τελευταίες φάσεις του, επηρέασε και την Τέω. Πόλεις της Ιωνίας όπως η Χίος, οι Ερυθρές (Ίλντιρι) και οι Κλαζομενές (Σκάλα Βουρλών), οι οποίες μετά τη Σικελική Εκστρατεία αποσχίστηκαν από την Αθήνα και τη Δηλιακή Συμμαχία, επιθυμούσαν να ταχθεί η Τέως με το μέρος της Σπάρτης. Όταν οι Τήιοι αρνήθηκαν την πρότασή τους, δέχθηκαν το 412 π.Χ. επίθεση από τα στρατεύματα των Ερυθρών και των Κλαζομενών. Το 406 π.Χ. ένα σπαρτιατικό τάγμα υπό τη διοίκηση του Καλλικρατίδα εισέβαλε και λεπλάτησε την ευάλωτη πόλη¹⁹. Με την τελική ήττα της Αθήνας, η Τέως περιήλθε στην κυριαρχία των Σπαρτιατών. Μετά την ήττα των Σπαρτιατών από τους Αχαιμενίδες στη Μάχη της Κνίδου το 394 π.Χ., η Τέως ήταν από τις πρώτες πόλεις που αποδέχτηκαν τον νικητή Κόνωνα από την Αθήνα. Για ένα μικρό χρονικό διάστημα παρέμεινε ανεξάρτητη, πριν περιέλθει ξανά στην περσική κυριαρχία το 387 π.Χ., με την Ανταλκίδειο Ειρήνη. Δεν υπάρχουν πληροφορίες για την πόλη κατά τη διάρκεια αυτής της δεύτερης περσικής κατοχής, που διήρκεσε μισό αιώνα.

Με την κατάκτηση της Δυτικής Ανατολίας από τους Μακεδόνες το 334 π.Χ., μια νέα εποχή ξεκίνησε για την Τέω. Τους επόμενους δύο αιώνες οι Τήιοι προσπάθησαν να διατηρήσουν καλές σχέσεις με τους Μακεδόνες βασιλείς που διοικούσαν την περιοχή. Οι Ίωνες αποφάσισαν να εγκαθιδρύσουν λατρεία προς τιμήν του Μεγάλου Αλεξάνδρου, ο οποίος τους είχε απελευθερώσει από την περσική κυριαρχία. Ως λατρευτικό κέντρο του Κοινού των Ιώνων επέλεξαν τη Χαλκίδα, μία πολίχνη στην ύπαιθρο της Τέω.

Η Τέως διατήρησε καλές σχέσεις με τον Αλέξανδρο, έστω και αν η παρουσία του στην περιοχή ήταν πολύ σύντομη, εξασφαλίζοντας ειδικά προνόμια, όπως φοροαπαλλαγή και αυτονομία. Χάρη στον βασιλιά, οι Τήιοι κατάφεραν να ενσωματώσουν στην επικράτειά τους γειτονικές πόλεις, όπως ήταν πιθανώς οι Αιραί και η Μυόννησος. Ένα ψήφισμα που ανακαλύφθηκε στο χωριό Ούλαμις κοντά στην

06
Η αναστήλωση του θριγκού του υστεροαρχαϊκού ναού (Μ. Καδιοğlu).

07
Η βάση του αγάλματος
του Τιβέριου Κλαύδιου
Καλωβρότου (Μ. Καδιοϋλι).

08
Ελαιόδεντρο κοντά
στο βουλευτήριο (Μ. Καδιοϋλι).

Τέω μάς πληροφορεί ότι οι Τήιοι παρείχαν φορολογικές απαλλαγές σε μια νέα ομάδα πολιτών. Η επιγραφή αυτή συνδέθηκε από ορισμένους μελετητές με τον «συνοικισμό» του Αντίγονου Α΄ του Μονόφθαλμου, φαίνεται όμως ότι αφορά σε παλαιότερη περίοδο και ίσως σχετίζεται με τον Αλέξανδρο²⁰. Δεν αποκλείεται οι Τήιοι να είχαν καθιερώσει στην πόλη τους κάποια λατρεία προς τιμήν του βασιλιά, σε αντάλλαγμα για τα προνόμια που τους είχε παραχωρήσει. Επιπλέον, ο Αλέξανδρος υποστήριξε την κατάργηση των ολιγαρχιών στις ιωνικές πόλεις και αποκατέστησε τη δημοκρατική τάξη²¹.

Κατά τη διάρκεια των πολέμων των Διαδόχων, που ξέσπασαν μετά τον θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου, η Ιωνία περιήλθε το 319 π.Χ. στην κυριαρχία του Αντίγονου Α΄ του Μονόφθαλμου²². Έχει προταθεί ότι το έργο του συνοικισμού, που θα λειτουργούσε υπέρ των Τήιων από πολλές απόψεις, συνδέεται με τον μεγάλο σεισμό που σημειώθηκε στην Ιωνία το 304 π.Χ.²³. Ωστόσο, το σχέδιο του Αντίγονου για συνοικισμό της Τέως με τη Λέβεδο δεν υλοποιήθηκε ποτέ, πιθανώς επειδή η περιοχή καταλήφθηκε το 302 π.Χ. από τα στρατεύματα του Λυσίμαχου²⁴. Όταν ο Λυσίμαχος έθεσε την περιοχή υπό τον έλεγχό του, εγκατέστησε στην Έφεσο κατοίκους από τη Λέβεδο, επανιδρύοντας την πόλη γύρω στο 280 π.Χ.²⁵.

Μετά τον θάνατο του Αντίγονου Α΄ του Μονόφθαλμου στη Μάχη της Ιψού, η Ιωνία αποτέλεσε πεδίο συγκρούσεων μεταξύ του Λυσίμαχου και του γιου του Αντίγονου, Δημήτριου του Πολιορκητή. Ο Δημήτριος, έπειτα από μια σειρά επιτυχιών, κατέλαβε προσωρινά πόλεις όπως η Έφεσος και η Τέως. Οι Τήιοι εγκαθίδρυσαν λατρεία προς τιμήν αυτού του χαρισματικού βασιλιά και έδωσαν το όνομά του σε έναν μήνα του ημερολογίου τους: «Δημητριών».

Όταν το 296 π.Χ. ο Δημήτριος απέσυρε τον στρατό του στη Μακεδονία και την ηπειρωτική Ελλάδα, ο Λυσίμαχος εδραίωσε την κυριαρχία του στην Ιωνία. Μετά τον θάνατό του στη Μάχη του Κουροπεδίου, η Τέως, μαζί με άλλες πόλεις της Ιωνίας, υποτάχθηκε στον Σέλευκο το 282 π.Χ. και παρέμεινε πιστή στη δυναστεία των Σελευκιδών μέχρι το 246 π.Χ.²⁶. Οι Τήιοι απέδωσαν λατρεία στον βασιλιά, τόσο στον Σέλευκο όσο και στον γιο του Αντίοχο Α΄. Ο Αντίοχος επέβαλε στις ιωνικές πόλεις τον λεγόμενο «κελτικό φόρο» για να καλύψει το κόστος του πολέμου κατά των Γαλατών που απειλούσαν τη Δυτική Ανατολία.

Η ηγεμονία των Σελευκιδών στην Τέω έληξε το 246 π.Χ. στην Έφεσο με τον θάνατο του Αντιόχου Β΄, μετά τον οποίο στη δυναστεία ξέσπασε εμφύλιος πόλεμος. Επωφελούμενος από αυτή την ευκαιρία, ο Πτολεμαίος Γ΄ κατέλαβε την Τέω και πολλές άλλες πόλεις που βρίσκονταν παλαιότερα υπό τον έλεγχο των Σελευκιδών. Σε έναν μεγάλο μαρμάρινο λίθο που είχε στηθεί στον ναό του Διονύσου στην Τέω²⁷, είχαν χαραχθεί τα ονόματα του βασιλιά Πτολεμαίου Γ΄ του Ευεργέτη και της συζύγου του Βερνίκης Β΄. Ωστόσο, η κυριαρχία των Πτολεμαίων στην Τέω ήταν βραχύβια. Το 228 π.Χ. η πόλη έπεσε στα χέρια του Αττάλου Α΄, βασιλιά της Περγάμου, και έτσι, για πρώτη φορά στην ιστορία της, πέρασε στον έλεγχο ενός τοπικού βασιλείου. Αν και

ο Άτταλος έχασε την Τέω από τον Αχαιό το 222 π.Χ., την ανέκτησε το 218 π.Χ. και τη διατήρησε μέχρι το 204 π.Χ.²⁸. Παρουσιάζοντας τον Διόνυσο ως προστάτη θεό της δυναστείας του, φαίνεται ότι ανέλαβε την πρωτοβουλία να εγκαταστήσει στην Τέω το διεθνώς αναγνωρισμένο κοινό των διονυσιακών τεχνιτών της Ιωνίας και του Ελλησπόντου. Το 204 π.Χ. κατέλαβε την πόλη ο Σελευκίδης βασιλιάς Αντίοχος Γ', προσδοκώντας να ξαναστήσει το βασιλείο του, το οποίο άλλοτε εκτεινόταν από τη Μακεδονία έως το ανατολικό Ιράν. Οι Τήιοι αποκήρυξαν τον τέως βασιλιά τους Άτταλο με δύο ψηφίσματα υπέρ του Αντιόχου. Απαιτώντας πρόσθετους φόρους για την κάλυψη των πολεμικών εξόδων, ο Άτταλος είχε πιθανώς χάσει τη συμπάθεια των Τήιων, οι οποίοι παρέδωσαν την πόλη τους στον Αντίοχο με αντάλλαγμα μια ευνοϊκή μεταχείριση. Γνωρίζουμε ότι αυτός ο χαρισματικός βασιλιάς έφτασε στην Τέω δίνοντας πολλές υποσχέσεις ενώπιον του λαού. Αφού εκπλήρωσε την υπόσχεσή του να προσφέρει στην πόλη αυτονομία και φοροαπαλλαγή, πήρε την πρωτοβουλία να την αφιερώσει στον Διόνυσο, παραχωρώντας της με αυτόν τον τρόπο ασυλία. Με τη μετριοπαθή και υποστηρικτική του πολιτική, ο Αντίοχος κέρδισε τον απόλυτο σεβασμό των Τήιων. Προς τιμήν του καθιερώθηκε στην πόλη, που βρισκόταν στο δυτικό άκρο του βασιλείου του, η απόδοση ισόθεης λατρείας στον βασιλιά. Ένα μαρμάρινο λατρευτικό άγαλμά του τοποθετήθηκε στον κεντρικό ναό, δίπλα σε αυτό του Διονύσου, προστάτη της πόλης, ενώ ένα χάλκινο άγαλμα στήθηκε στο κέντρο της πόλης, στο βουλευτήριο²⁹.

Η αφοσίωση των Τήιων στον Αντίοχο δοκιμάστηκε πολύ σκληρά το 190 π.Χ. Την παραμονή της Μάχης της Μαγνησίας, που έθεσε τέρμα στην κυριαρχία του Αντιόχου στη Δυτική Ανατολία, ένας μεγάλος εχθρικός στόλος με διοικητή τον Ρωμαίο ναύαρχο Αιμίλιο Ρέγκουλο αγκυροβόλησε στο βόρειο λιμάνι της Τέω και άρχισε να πυρπολεί τα εδάφη έξω από τα τείχη. Απειλώντας να λεηλατήσει την πόλη, ο Ρέγκουλος πρότεινε στους κατοίκους της εκεχειρία με τον όρο να συμμαχήσουν με τη Ρώμη και να του παραδώσουν το κρασί που προοριζόταν για τον στρατό του Αντιόχου. Αντιμέτωποι με αυτό το δίλημμα, οι Τήιοι αποφάσισαν να γυρίσουν την πλάτη στον Αντίοχο και να ταχθούν με το μέρος της Ρώμης.

Η αναγκαστική συμμαχία με τους Ρωμαίους αυτή την τελευταία στιγμή γλίτωσε τους Τήιους από τα χέρια των Ατταλιδών. Η Συνθήκη της Απάμειας, που καθόρισε την τύχη της Δυτικής Ανατολίας, αναγνώριζε την Τέω ως ελεύθερη πόλη, με τη συγκατάθεση της ίδιας της Ρώμης³⁰. Την περίοδο της ανεξαρτησίας τους οι Τήιοι θα πρέπει να ολοκλήρωσαν τις περισσότερες από τις εργασίες ανοικοδόμησης στον χώρο του ναού καθώς και στα τείχη της πόλης.

Το 133 π.Χ. ξέσπασε η Επανάσταση του Αριστόνικου, όταν ο βασιλιάς της Περγάμου Άτταλος Γ', που πέθανε χωρίς να αφήσει διάδοχο, κληροδότησε τα εδάφη του στη Ρώμη. Οι Τήιοι φαίνεται ότι στάθηκαν τότε στο πλευρό των Ρωμαίων. Η Τέως δεν εμφανίζεται καθόλου στις πηγές που σχετίζονται με την πρόμη ιστορία της ρωμαϊκής επαρχίας της Ασίας. Ο Λεύκιος Δικίνιος Λούκουλλος, δι-

οικητής στην Ανατολία για μεγάλο χρονικό διάστημα κατά τη διάρκεια των Μιθριδατικών Πολέμων, εντυπωσιάστηκε από το σκουρόχρωμο μάρμαρο με τις κόκκινες φλέβες που εξορυσσόταν στα λατομεία γύρω από την πόλη³¹. Αυτό το χρωματιστό μάρμαρο έλαβε στη συνέχεια το όνομα «λουκούλλειο»³², καθώς ο Λούκουλλος ήταν ο πρώτος που το εισήγαγε και το διέδωσε στη Ρώμη. Ένας άλλος διάσημος Ρωμαίος που πρέπει να επισκέφθηκε την Τέω ήταν ο Μάρκος Αντώνιος. Στην πόλη βρέθηκαν αναθήματα που είχαν προσφερθεί στη σύζυγό του, βασίλισσα Κλεοπάτρα, και στον διάδοχο του αιγυπτιακού θρόνου Πτολεμαίο ΙΕ' Καισαρίωνα. Δύο βωμοί αφιερώθηκαν στην Κλεοπάτρα και στον Πτολεμαίο ΙΕ' πιθανώς το 33 π.Χ. ή το 32 π.Χ., όταν οι δυο τους επισκέφθηκαν την Ιωνία μαζί με τον Μάρκο Αντώνιο, λίγο πριν από τη Ναυμαχία του Ακτίου³³.

Η Pax Romana, που καθιερώθηκε από τον Αύγουστο μετά τη Ναυμαχία του Ακτίου, ήταν μια περίοδος ηρεμίας και για την Τέω. Η πόλη διατήρησε καλές σχέσεις με τον νέο αυτοκράτορα, ο οποίος εμφανίζεται στα νομίσματά της ως ιδρυτής (κτίστης) της πόλης, ενώ το πορτρέτο του στον εμπροσθότυπο έχει συνδεθεί με τον ναό που εικονίζεται στον οπισθότυπο. Κομμάτια από επιστύλιο που βρέθηκαν στην Τέω φέρουν επιγραφή στα λατινικά απ' όπου μαθαίνουμε ότι με διαταγή του Αυγούστου κτίστηκε στα ανατολικά του ναού του Διονύσου περίτεχνο πρόπυλο το οποίο ολοκληρώθηκε το 3 π.Χ.³⁴. Σύμφωνα με την οικοδομική επιγραφή, ο μικρός ναός στην αγορά ήταν επίσης αφιερωμένος στη θεά Ρώμη και στον αυτοκράτορα Αύγουστο³⁵.

Μία λατρευτική επιγραφή που βρέθηκε στην ανατολική πρόσοψη του ναού μάς πληροφορεί ότι μαζί με τον Διόνυσο λατρευόταν και ο διάδοχος του Αυγούστου Τιβέριος. Η ενσωμάτωση του Τιβέριου στη λατρεία του Διονύσου, που μαρτυρείται επίσης στην Κλάρο, δείχνει ότι η ασυλία της Τέω έγινε δεκτή από τον αυτοκράτορα το 22 μ.Χ.³⁶. Η λατρευτική επιγραφή περιέχει στοιχεία για τις καθημερινές τελετουργίες: για τους ύμνους που έψαλαν οι ιερείς στα εγκαίνια του ναού, για τα θυμιάματα, για τις προσφορές οίνου και για τους λύχνους λαδιού που χρησιμοποιούνταν κατά την έναρξη και τη λήξη των ιεροπραξιών από έναν ιερέα του Τιβέριου.

Στη διάρκεια αυτής της περιόδου ειρήνης και ευημερίας, εκτελέστηκαν στην Τέω πολυάριθμα έργα ανοικοδόμησης. Επιγραφικές μαρτυρίες που ρίχνουν φως στο συγκεκριμένο θέμα συνδέουν αυτές τις δραστηριότητες με την ελίτ της πόλης. Την περίοδο βασιλείας του Νέρωνα ή του Δομιτιανού, ο Κλεωναίος, που είχε διοριστεί διοικητής (στρατηγός), διακόσμησε ένα δημόσιο κτίριο με χρωματιστό μάρμαρο και το αφιέρωσε στον θεό προστάτη της πόλης και στον αυτοκράτορα³⁷. Ένα άλλο μέλος της ανώτερης τάξης, ο Τιβέριος Κλαύδιος Φιλιστίς, τιμήθηκε με τους τίτλους «Υιός του Δήμου» και «Νέος Αθάμας» ως αντάλλαγμα για τη χρηματοδότηση προγραμμάτων ανοικοδόμησης και άλλων δημόσιων έργων. Ο ίδιος υπήρξε πολλές φορές χορηγός (αγωνοθέτης) στις διεθνείς εορτές των Διονυσίων-Καισαρίων, ενώ πρόσφερε μεγαλύτερη αμοιβή στους αθλητές και τους καλλιτέχνες που συμμετείχαν στους αγώνες³⁸.

Την περίοδο του Αδριανού έγιναν στον ναό του Διονύσου εκτεταμένες επισκευές. Η οικοδομική επιγραφή στην ανατολική πρόσοψη του ναού αναφέρει ως χρηματοδότη τον αυτοκράτορα. Η αποκατάσταση του ναού ολοκληρώθηκε το 130 μ.Χ., όπως υποδηλώνει η αναφορά του επιθέτου «Πανιώνιος» στους τίτλους του αυτοκράτορα, το οποίο ο Αδριανός θα πρέπει να έλαβε μετά το επίθετο «Πανελλήνιος», που του αποδόθηκε το 131/132 μ.Χ.³⁹. Πολλά ακόμη δημόσια κτίρια της πόλης αφιερώθηκαν σε αυτόν τον λαοφιλή αυτοκράτορα, ο οποίος πιθανότατα είχε επισκεφθεί και την Τέω⁴⁰.

Η πολιτική και οικονομική αναταραχή που ακολούθησε δύο αιώνες ειρήνης και ευημερίας έγινε αισθητή και στην Τέω. Ο αντίκτυπος των εμφυλίων πολέμων που ξέσπασαν μετά τη δολοφονία του αυτοκράτορα Κόμμοδου το 192 μ.Χ. αντικατοπτρίζεται σε μια επιστολή που βρέθηκε στην Τέω το φθινόπωρο του 2020. Στην επιστολή αυτή, που γράφτηκε από τον Σεπτίμιο Σεβήρο και απευθυνόταν στην πόλη, δηλώνεται ότι διάφορα μέλη του ρωμαϊκού στρατού είχαν βλάψει πολίτες της επαρχίας της Ασίας.

Ο αριθμός των επιγραφών άρχισε να μειώνεται από το β' μισό του 3ου αιώνα μ.Χ. Σε ένα ψήφισμα προς τιμήν του αυτοκράτορα Δέκιου, ο οποίος κατείχε τον θρόνο το διάστημα 249–251 μ.Χ., αναφέρεται ότι ο επώνυμος άρχων της πόλης δεν ήταν πλέον πρύτανης αλλά στρατηγός. Το αμυντικό τείχος που περιέβαλλε το μεγαλύτερο μέρος της αγοράς κατασκευάστηκε πιθανότατα το 260 μ.Χ. για προστασία από τις γοθτικές επιθέσεις (εικ. 5). Ένα θύμα των γοθτικών επιδρομών υπήρξε και ο περίτεχνος ναός της Αρτέμιδος στην Έφεσο⁴¹.

09

Το δωρικό επιστύλιο και η ζωφόρος του ναού της Δήμητρας και της Κόρης (Μ. Καδιοğlu).

10

Αεροφωτογραφία του ρωμαϊκού θεάτρου, 2022 (S. Örnek).

Ο αριθμός των βυζαντινών επιγραφών που αποκαλύφθηκαν στην Τέω και την ενδοχώρα της είναι αρκετά περιορισμένος. Τα αρχαιολογικά δεδομένα δείχνουν επίσης ότι η Τέω είχε συρρικνωθεί και είχε χάσει σε μεγάλο βαθμό τη σημασία της. Κανένας ναός της Πρωτοβυζαντινής περιόδου δεν βρέθηκε στην πόλη, η οποία κατά τη Μεσοβυζαντινή περίοδο εγκαταλείφθηκε ολοκληρωτικά. Ο ναϊσκος στο λιμάνι της, ο οποίος χρονολογείται ανάμεσα στον 10ο και τον 12ο αιώνα μ.Χ., είναι το νεότερο καταγεγραμμένο κτίσμα της Τέω. Τους επόμενους αιώνες, τα αρχιτεκτονικά μέλη των κτιρίων αφαιρέθηκαν και τοποθετήθηκαν σε οικοδομήματα νέων αγροτικών οικισμών. Οι επιγραφές που κάποτε διακοσμούσαν τους δημόσιους χώρους της πόλης χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό και ως διάκοσμος στα όρια των χωραφιών, σε νεκροταφεία και σε σπίτια.

Η λατρεία στην Τέω

Ο ναός του Διονύσου είναι το οικοδόμημα με το οποίο οι αρχαίες πηγές —αλλά και οι σύγχρονοι μελετητές— ασχολούνται περισσότερο όταν αναφέρονται στην Τέω. Το τελευταίο τέταρτο του 3ου αιώνα π.Χ. οι Τήιοι έχτισαν έναν ναό αντάξιο του σημαντικότερου θεού τους. Βέβαια, δεν αμέλησαν να τιμήσουν και τους υπόλοιπους θεούς στους οποίους απέδιδαν λατρεία, δημιουργώντας για αυτούς ιερά, τελετουργίες και ποικίλες εορτές. Πρόσφατες έρευνες οδήγησαν στον εντοπισμό και άλλων ιερών κτιρίων στην πόλη, όπως είναι ο ναός της Δήμητρας και της Κόρης. Οι επιγραφές περιέχουν πολλές πληροφορίες για τις θεότητες που λατρεύονταν στην περιοχή, καθώς και για την ισό-

09

θη λατρεία προς τους ηγεμόνες της Ελληνιστικής περιόδου και τους Ρωμαίους αυτοκράτορες.

Η παλαιότερη αναφορά στον Διόνυσο σε σχέση με την Τέω βρίσκεται σε λογοτεχνικά κείμενα της Αρχαϊκής εποχής. Ο περιφημος ποιητής Ανακρέων χρησιμοποίησε συχνά το όνομα του Διονύσου στα ποιήματά του⁴². Ο Διόνυσος έγινε ο προστάτης θεός της Τέω εν μέρει εξαιτίας της γεωμορφολογίας της. Οι επίπεδες και εύφορες εκτάσεις ήταν σπάνιες γύρω από την πόλη και τα ποτάμια έμεναν στεγνά όλο τον χρόνο εκτός του χειμώνα. Σε δημόσιες επιγραφές με κατάρες που γράφτηκαν γύρω στο 470 π.Χ. υπάρχουν αναφορές στα Ανθεστήρια, μία ετήσια εορτή προς τιμήν του Διονύσου. Στα νομίσματα του 4ου αιώνα π.Χ. ήταν πολύ συχνές οι απεικονίσεις του θεού, που αντικατέστησε τον γρύπα, το σύμβολο το οποίο είχε χρησιμοποιηθεί από τον 6ο αιώνα π.Χ. και εξής. Το αργότερο τον 4ο αιώνα π.Χ. τα Διονύσια συμπεριλήφθηκαν στο εορολόγιο πλάι στα Ανθεστήρια, στα Λήναια και στις παραδοσιακές εορτές που διεξάγονταν προς τιμήν του Διονύσου. Τα Διονύσια, από την πρώτη κιόλας στιγμή, αποτέλεσαν τη σημαντικότερη γιορτή της πόλης. Στα τέλη του 3ου αιώνα π.Χ., όταν ο μεγαλοπρεπής ναός του Διονύσου είχε σχεδόν ολοκληρωθεί, οι Τήσιοι, με την ενθάρρυνση του Αντίοχου Γ', αφιέρωσαν την πόλη τους σε αυτόν τον θεό και απέκτησαν έτσι ασυλία, σεβαστή από πολλά κράτη της Μεσογείου, συμπεριλαμβανομένης της Ρώμης. Ως τόπος της λατρείας του ηγεμόνα, ο Διόνυσος μοιράστηκε τον ναό του με αρκετούς βασιλείς και Ρωμαίους αυτοκράτορες, όπως ο Αντίοχος, ο Τιβέριος και ο Αδριανός (εικ. 12).

Προς τιμήν του Διονύσου τελούνταν τουλάχιστον τέσσερις μεγάλες εορτές κατά το ετήσιο ημερολόγιο της Τέω. Τα Λήναια λάμβαναν χώρα στα μέσα του χειμώνα και ταυτίζονταν με την εποχή της γέννησης του θεού. Τα Ανθεστήρια εορτάζονταν στην αρχή της άνοιξης, όταν ο Διόνυσος αναζωογονούσε τη φύση και αποκαλυπτόταν στους ανθρώπους. Οι γιορτές του κρασιού πραγματοποιούνταν το φθινόπωρο, κατά τον μήνα Τρυγητή (*Τρυγητήρ*). Σε πρώιμες εποχές, τελούνταν πιθανότατα στην ύπαιθρο και τα παραδοσιακά Διονύσια⁴³.

Εκτός από τα παραπάνω, γνωρίζουμε από επιγραφές ότι στην Τέω ιδιαίτερη θέση κατείχε και η λατρεία της Λευκοθέας, μαζί με τα Θεσμοφορία προς τιμήν της θεάς Δήμητρας και της Κόρης, που εορτάζονταν σε όλο τον ελληνικό κόσμο⁴⁴ με τη συμμετοχή μόνο γυναικών.

Ο αστικός ιστός της Τέω

Οι γεωφυσικές έρευνες που διενεργούνται από το 2010 έχουν αποδείξει με σαφήνεια ότι η αρχαία Τέως δεν κτίστηκε με βάση το ορθογώνιο σύστημα δρόμων, το λεγόμενο ιπποδάμειο, και ότι το οδικό της δίκτυο αναπτύχθηκε οργανικά (εικ. 5)⁴⁵. Τα στοιχεία αυτά υποδηλώνουν ότι, αντίθετα με ό,τι συνέβη στη Μίλητο, η Τέως δεν καταστράφηκε ολοσχερώς μετά την κατάληψή της από τους Πέρσες (545 π.Χ.), ούτε κατά τη βίαιη καταστολή της Επανάστασης των Ιώνων (494 π.Χ.). Αν είχε καταστραφεί τον 6ο αιώνα π.Χ., θα είχε κατά πάσα πιθανότητα ξαναχτιστεί με βάση ένα ορθογώνιο ρυμοτομικό σχέδιο. Εφόσον κάτι τέτοιο δεν ισχύει, μπορούμε να συμπεράνουμε με κάποια επι-

11

12

φύλαξη ότι το οδικό της δίκτυο, που δημιουργήθηκε γύρω στο 1000 π.Χ., συνέχισε να αναπτύσσεται οργανικά μέχρι το τέλος της Αυτοκρατορικής περιόδου.

Η πόλη ήταν κτισμένη στον ισθμό μιας χερσονήσου και διέθετε δύο λιμάνια, το Σιγατζίκ στα βόρεια και τον κόλπο της Τέως στα νότια. Το απάνεμο βόρειο λιμάνι δεν ήταν ορατό από την ανοιχτή θάλασσα και εξυπηρετούσε πιθανώς στρατιωτικούς σκοπούς, ενώ το νότιο ήταν περισσότερο εκτεθειμένο και το χρησιμοποιούσαν κατά κύριο λόγο για εμπορικές δραστηριότητες. Σε αντίθεση με το βόρειο λιμάνι, που κατοικήθηκε από τον 15ο αιώνα και από το οποίο δεν έχουν διατηρηθεί κατάλοιπα του οικοδομικού ιστού, η νότια αποβάθρα του νότιου λιμανιού είναι μία από τις καλύτερα διατηρημένες σε όλη τη δυτική ακτή της Ανατολίας (εικ. 11).

Στην αρχαία πόλη, που εκτεινόταν ανάμεσα στα δύο λιμάνια, είναι σήμερα ορατά αρκετά κτιριακά κατάλοιπα, όπως τα αρχαϊκά, τα κλασικά, τα ελληνιστικά και τα υστερορωμαϊκά τείχη, το ιερό του Διονύσου, ο εκατόμπεδος ναός και ο βωμός του στην Ακρόπολη, το βουλευτήριο, το αρχαίο θέατρο, η αγορά, ο ναός της Ρώμης και του Αυγούστου στην αγορά, μια ρωμαϊκή δεξαμενή, η περιοχή του forum (;) και το γυμνάσιο του Πολύθρου (εικ. 4–5).

Το ιερό του Διονύσου

Ο ναός στο ιερό αυτό είναι ο μεγαλύτερος που έχει ανεγερθεί στην Ανατολία προς τιμήν του Διονύσου (εικ. 5 και 12). Το ιερό βρίσκεται κοντά στο δυτικό άκρο του τμήματος της πόλης που περιβάλλεται από το ελληνιστικό τείχος. Είναι κτισμένο πάνω σε βράχο με κλίση από τα δυτικά προς τα ανατολικά, όπου διαμορφώνονται τρία άνδρα: το άνδρα του βωμού, το μεσαίο και του ναού. Στο ιερό περιλαμβάνονται ένας περίπτερος ιωνικός ναός μέσα σε τραπεζοειδές τέμενος με κιονοστοιχία σε κάθε πλευρά, ένας πλακόστρωτος χώρος τελετών, ένας βαθμιδωτός βωμός σχήματος U και ένα πρότυλο, κτίσματα που οικοδομήθηκαν μεταξύ του τελευταίου τέταρτου του 3ου αιώνα π.Χ. και του 130 μ.Χ. Στο ιερό υπήρχαν επίσης αναθηματικοί στύλοι και κίονες καθώς και άλλα τρία μνημεία, με ορθογώνια κάτοψη, στα βόρεια και στα νότια (εικ. 12, 13).

Στο ανώτερο άνδρα στα δυτικά βρίσκεται ο περίπτερος ναός, που αποτελείται από τον κυρίως ναό, έναν βαθύ πρόναο και έναν στενό οπισθόδομο. Ο ναός διαθέτει έξι ιωνικούς κίονες σε κάθε στενή πλευρά και από έντεκα στις μακρίες πλευρές. Οι κίονες στηρίζονται σε ξεχωριστό θεμέλιο

ο καθένας, ενώ οι τοίχοι έχουν κοινή θεμελίωση, όπως ισχύει σε αρκετούς ελληνιστικούς ναούς. Ένας ενιαίος μετακίονιος άξονας καθορίζει το σύνολο της κατασκευής του ναού του Διονύσου, όπως συμβαίνει και με τον ναό της Αθηνάς στην Πριήνη, εκτός από τον διευρυμένο κεντρικό μετακίονιο άξονα και στα δύο μέτωπα.

Σύμφωνα με τον Βιτρούβιο (*De Architectura*)⁴⁶, ο ναός του Διονύσου κατασκευάστηκε από τον αρχιτέκτονα Ερμογένη (τέλη 3ου–αρχές 2ου αι. π.Χ.). Αυτός είναι και ο λόγος που η Τέως προσείλκυσε το ενδιαφέρον εξερευνητών και περιηγητών από τις αρχές του 18ου αιώνα. Το ιερό είναι πολύ πιθανό να ερευνηθήκε με χρηματοδότηση της Εταιρείας των Dilettanti το 1764⁴⁷ και το 1862⁴⁸, και στη συνέχεια από τους Γάλλους τη δεκαετία του 1920⁴⁹, ενώ οι ανασκαφές του Πανεπιστημίου της Άγκυρας διενεργήθηκαν τη δεκαετία του 1960 και τις εργασίες ανέλαβε ο αρχιτέκτονας D.M. Uz το διάστημα 1980–1992⁵⁰. Τέλος, από το 2011 συνεχίζονται στο ιερό του Διονύσου οι εντατικές εργασίες εκ μέρους του Πανεπιστημίου της Άγκυρας⁵¹.

Η νέα έρευνα που έγινε στον ναό δεν έφερε στο φως κανένα στοιχείο που να αποδεικνύει ότι στη φάση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορικής περιόδου και στην αμέσως προηγούμενη, δηλαδή στον ναό του Ερμογένη, ακολουθήθηκε το πρότυπο του εύστουλου ναού. Από τον τρόπο οικοδόμησης και από τα λιγοστά αρχιτεκτονικά μέλη που διασώθηκαν, φαίνεται ότι ο ναός σχεδιάστηκε κατά την Ελληνιστική περίοδο, αλλά μόνο το κρηπίδωμα και ο κυρίως ναός, με κάτοψη στον τύπο του διπλού εν παραστάσι ναού, ολοκληρώθηκαν την εποχή του Ερμογένη. Τα περισσότερα σωζόμενα μέλη προέρχονται από την περίσταση και περιλαμβάνουν αττικές–ιωνικές βάσεις κίωνων, σφονδύλους, ιωνικά κιονόκρανα, επιστύλια με τριπλές ταινίες, μετόπες από ζωφόρους, θριγκούς (τρίγλυφα και μετόπες) και κομμάτια από σίμες. Όπως προκύπτει από τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά και τις επιγραφικές μαρτυρίες, η περίσταση, με 6x11 ιωνικούς κίονες, κατασκευάστηκε κατά την πρώιμη Αδριάνεια περίοδο και πάτησε πάνω στο ελληνιστικό κρηπίδωμα, ολοκληρώνοντας έτσι την ανέγερση του ιερού. Επομένως, η οικοδόμηση του ιερού, που ξεκίνησε με τον ναό το τελευταίο τέταρτο του 3ου αιώνα π.Χ., πρέπει να διήρκεσε τελικά, με την προσθήκη της περιστάσης το 130 μ.Χ., περίπου 360 χρόνια. Αν αυτό ισχύει, η μακρά διάρκεια κατασκευής του ναού του Διονύσου μπορεί να συγκριθεί και με άλλους ναούς της ύστερης κλασικής αρχαιότητας, των ελληνιστικών και των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων.

11

Η αποβάθρα του νότιου λιμανιού (M. Kadioğlu).

12

Αεροφωτογραφία του ιερού του Διονύσου (S. Örnek).

Ο ναός της Ρώμης και του Αυγούστου

Ο μικρός ναός που βρισκόταν στην αγορά της Τέω, νοτιοανατολικά του βουλευτηρίου, είχε διαστάσεις 8,10x18,40 μ. και περιλάμβανε τρία μέρη: τον πρόναο, τον κυρίως ναό και τον οπισθόδομο. Σε αντίθεση με τους ελληνικούς ναούς, που έβλεπαν προς την Ανατολή, η είσοδος αυτού του ναού έχει νοτιοδυτικό προσανατολισμό με γωνία 24°, κατ'αντιστοιχία με τις 44° του ναού του Αυγούστου και της Ρώμης στην Άγκυρα. Ο σπικός του ναού, από τον οποίο σήμερα διακρίνεται μόνο η βάση, ήταν τοίχος διπλής όψης με συνδυαστικούς λίθους, όπως ο ανατολικός τοίχος του βουλευτηρίου ή ο τοίχος του τεμένους στο ιερό του Διονύσου (εικ. 5, 15)⁵².

Επισκεπτόμενος την Τέω τον Δεκέμβριο του 1836, ο Ουίλιαμ W.J. Hamilton παρατήρησε έναν ναό να στέκει στη μέση ενός ανοιχτού χώρου που θα μπορούσε να είναι forum ή αγορά. Αν και δεν ήταν πολύ μεγάλος σε μέγεθος, η κάτοψη του σπικού αναγνωρίστηκε με ευκολία ανάμεσα στα γκρεμισμένα αρχιτεκτονικά μέλη. Ο Hamilton ανέφερε εκτός των άλλων ότι στην Τέω είδε μερικά από τα ομορφότερα διακοσμητικά στοιχεία ολόκληρης της περιοχής, ενώ ανακάλυψε και πολλές επιγραφές⁵³. Το 2020, περισσότερα από 200 χρόνια μετά τον Hamilton, στο πλαίσιο των αρχαιολογικών μας ανασκαφών που έχουν ξεκινήσει από το 2010, έγιναν εργασίες στην αγορά και στον λεγόμενο «ναό της αγοράς»⁵⁴, μετά την απαλλοτρίωση του σχετικού αγροτεμαχίου. Τα θεμέλια των κίωνων της περίπτωσης στην ανατολική μακριά πλευρά του ναού, που αποκαλύφθηκαν πρόσφατα, και τα πλούσια αρχιτεκτονικά κατάλοιπα στις δύο μακριές πλευρές του⁵⁵ δείχνουν ότι ο ναός πλαισιωνόταν από 6x12 κίονες, όπως είχε ήδη υποθεθεί, δεν ήταν όμως αμφιδίστυλος ή πρόστυλος τετράστυλος. Μέσω της σύγκρισης του ακρωτηρίου του με τα στυλιστικά πρότυπα του κορινθιακού διακόσμου, χρονολογήθηκε την εποχή του Αυγούστου⁵⁶. Ένας ναός δίστυλος εν παραστάσι ή πρόστυλος τετράστυλος είχε ανεγερθεί κατά την Ελληνιστική περίοδο, πιθανότατα τον 2ο αιώνα π.Χ., ο οποίος επί Αυγούστου διευρύνθηκε, αποκτώντας περίσταση 6x12 κορινθιακών κίωνων⁵⁷. Ο εξάστυλος ναός E της Κορίνθου⁵⁸, της εποχής του Αυγούστου, κτισμένος πάνω σε βάθρο (*podium*), με 12 κίονες στις μακριές πλευρές και κρηπίδωμα δύο βαθμιδών, είναι το μόνο παράδειγμα που μπορεί να συσχετιστεί με τον ναό της αγοράς στην Τέω (ναός της Ρώμης και του Αυγούστου).

Η λατρεία του Αυγούστου προστέθηκε στην ήδη υπάρχουσα (θεά Ρώμη) και το ιερό μετατράπηκε σε Σεβαστείο. Η θεωρία αυτή υποστηρίζεται πλέον με ασφάλεια χάρη στις ελληνικές οικοδομικές επιγραφές που βρέθηκαν μπροστά από τη νότια είσοδο του ναού κατά τη δεύτερη ανασκαφική περίοδο, το 2021. Έτσι, στον ναό λατρευόταν η θεά Ρώμη και ο Αύγουστος (Θεῶν Ῥώμῃ καὶ Σ[εβαστῶν]), όπως αναφέρει η οικοδομική του επιγραφή⁵⁹. Μπορούμε, λοιπόν, να υποθέσουμε ότι ο μικρός ναός στην αγορά της Τέω ήταν αρχικά αφιερωμένος στη θεά Ρώμη και στη συνέχεια, την περίοδο του Αυγούστου, συμπεριέλαβε την αυτοκρατορική λατρεία. Υπάρχει ένας (χαμένος σήμερα) βωμός αφιερωμένος στη Ρώμη και στον Καπιτώλιο Δία (Iupiter Capitolinus) και μια επιγραφή του ιερέα της Ρώμης και Πίστης (αναφέρε-

ται πιθανώς στη ρωμαϊκή θεότητα Fides Publica) από την Τέω⁶⁰, καθώς και επιγραφές από άλλες ιωνικές πόλεις, που αποδεικνύουν ότι η θεά Ρώμη λατρευόταν σε οκτώ περιοχές της Μικράς Ασίας από τις αρχές του 2ου αιώνα π.Χ. (μετά το 195 π.Χ.)⁶¹.

Σύμφωνα με τον Ronald Mellor, η λατρεία αυτή θα εγκαθιδρύθηκε στην Τέω όταν η Ρώμη χάρισε στην πόλη την ελευθερία της, ίσως το 167 π.Χ., ή ακόμα πιθανότερα μετά τον θάνατο του Αττάλου⁶². Βέβαια, η πρόσφατη έρευνα στην Τέω έδειξε ότι οι Τήσιοι γλίτωσαν από την κυριαρχία του Βασιλείου της Περγάμου συνάπτοντας την τελευταία στιγμή συμμαχία με τη Ρώμη, η οποία, με τη Συνθήκη της Απάμειας, το 189/188 π.Χ., τους παραχώρησε καθεστώς ελευθερίας⁶³. Θα μπορούσε, λοιπόν, να θεωρηθεί κανείς ότι η λατρεία της θεάς Ρώμης καθιερώθηκε λίγο μετά την ειρήνη της Απάμειας.

Οι ανασκαφές στη νοτιοανατολική και τη νοτιοδυτική γωνία του ναού απέδωσαν δύο κομμάτια από μια κεφαλή του Αντίνοου⁶⁴, ευνοούμενου του αυτοκράτορα Αδριανού. Πρόκειται για το πρώτο γνωστό μαρμάρινο πορτρέτο του Αντίνοου που βρέθηκε στη Μικρά Ασία, το οποίο και υποδηλώνει πιθανή συσχέτιση με την αυτοκρατορική λατρεία και, κατ'επέκταση, με τη σημασία της πόλης κατά τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορική περίοδο (εικ. 14).

Ο ναός της Δήμητρας και της Κόρης

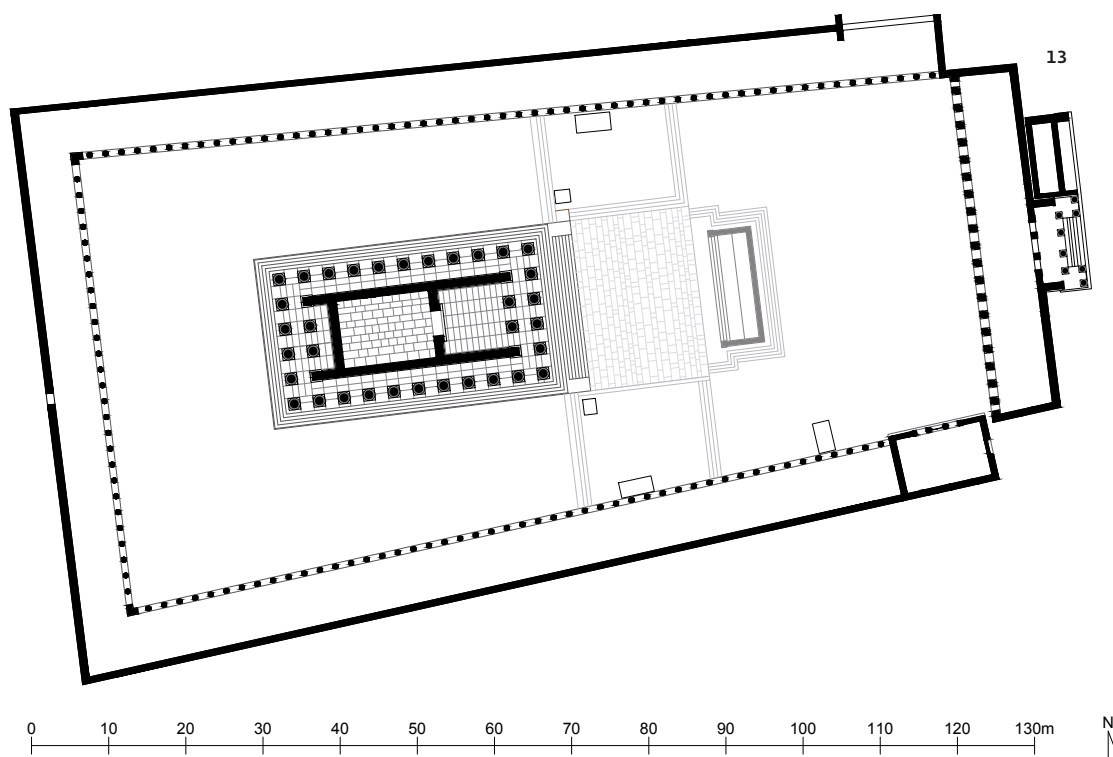
Τόσο τα αρχαιολογικά όσο και τα επιγραφικά δεδομένα που συγκεντρώθηκαν από την αρχαία πόλη παραπέμπουν στην ύπαρξη ενός ναού αφιερωμένου στη Δήμητρα και την Κόρη. Ένα ενεπίγραφο δωρικό επιστύλιο από γκριζό μάρμαρο της Τέω, που βρέθηκε περίπου 250 μ. νοτιοανατολικά του ρωμαϊκού θεάτρου και 200 μ. βορειοανατολικά του βουλευτηρίου, αποτελεί την πιο τρανταχτή απόδειξη για την ύπαρξη αυτού του ναού (εικ. 5, 9)⁶⁵. Η ελληνική επιγραφή, από την οποία λείπουν η αρχή και το τέλος, αναφέρει: «[-----] | σας ανέθηκε τὸν ναὸν Δήμητρι καὶ Κόρηι θεῶν | [Ελευσινίαις καὶ τῶι δήμῳ] | [-----]». Αυτό το επιστύλιο είναι το πρώτο αρχαιολογικό εύρημα που τεκμηριώνει την ύπαρξη ενός ναού προς τιμὴν των δύο Ελευσινίων θεοτήτων, καθώς και των εορτῶν των Θεσμοφορίων, που επιβεβαιώνονται επιγραφικά⁶⁶.

Με την αποκατάσταση των τμημάτων που έλειπαν από την ελληνική οικοδομική επιγραφή, κατέστη δυνατή η ανακατασκευή μίας πρόσοψης του ναού, με τουλάχιστον τρία επιστύλια, παρέχοντάς μας σημαντικά στοιχεία για την κάτοψη και για την καθ' ύψος ανάπτυξή του. Ο ναός της Δήμητρας και της Κόρης στην Τέω θα πρέπει να ήταν πρόστυλος τετράστυλος, όπως ο ναός της Δήμητρας στη Μίλητο⁶⁷, ο ναός του Διός Σωιπόλεως στη Μαγνησία επί Μαιάνδρου⁶⁸ και ο ναός του Διός στην Πέργαμο⁶⁹, ή δίστυλος εν παραστάσι, όπως ο ναός του Διονύσου στη Μίλητο⁷⁰ και ο ναός της Δήμητρας στην Πέργαμο⁷¹.

Το βουλευτήριο

Το βουλευτήριο, στη βορειοδυτική γωνία της αγοράς, είναι το καλύτερα διατηρημένο κτίριο της αρχαίας πόλης (εικ.

14

13
Κάτοψη του ιερού
του Διονύσου
(ανασκαφικό αρχείο).

14
Πορτρέτο του Αντίνοου
από τον ναό της Ρώμης και
του Αυγούστου στην αγορά
(Μ. Καδιοğlu).

15
Αεροφωτογραφία
του ναού της Ρώμης και
του Αυγούστου (S. Örnek).

15

16

16
Το πορτρέτο της Κλαυδίας
Μητροδώρας (;) με στέμμα,
από την περιοχή
κοντά στο βουλευτήριο
(Μ. Καδιοβλι).

17
Αεροφωτογραφία
του βουλευτηρίου,
2022 (S. Örnek).

17

5, 17). Ο Richard Pococke ήταν ο πρώτος που το εντόπισε τον 18ο αιώνα, προσδιορίζοντας το ως ωδείο ή μικρό αμφιθέατρο, με βάση τη διαμόρφωση των καθισμάτων του⁷². Το κτίριο παρέμεινε ελάχιστα γνωστό μέχρι τις γαλλικές ανασκαφές του 1924⁷³, όταν αποκαλύφθηκαν τμήματα από τις ανώτερες σειρές του κοίλου. Παρατηρώντας τις κλίμακες μεταξύ των κερκίδων και τις τετράγωνες οπές για τα στηρίγματα του στεγαστρου στις σειρές των εδωλίων από γκριζό μαρμαρο, οι ερευνητές υπέθεσαν ότι επρόκειτο για θέατρο.

Κατά τις εργασίες του 1963 και του 1964 ήρθε στο φως το μεγαλύτερο μέρος του επάνω μισού του κοίλου, μαζί με δύο ενεπίγραφες βάσεις που θα στήριζαν χάλκινα αγάλματα. Το ένα ήταν αφιερωμένο στον Τιβέριο Κλαύδιο Καλώβροτο και το άλλο στον γιο του, Τιβέριο Κλαύδιο Φησεινό, αρχιερέα της επαρχίας της Ασίας (εικ. 7).

Οι ανασκαφές επαναλήφθηκαν το 2010, αποκαλύπτοντας πλήρως το εσωτερικό του κτιρίου, το κοίλο (*cavea*), τις παρόδους, τον νότιο διάδρομο με τις κλίμακες, την ορχήστρα, το λογείο (*pulpitum*), τους αναλημματικούς τοίχους του κοίλου, τον ανατολικό τοίχο και ένα τμήμα του *tripartitus* (τριπλής στοάς) στην ανατολική πρόσοψη (εικ. 17)⁷⁴. Κατά τη διάρκεια μιας σειράς ανασκαφών έξω από το οικοδόμημα, αποκαλύφθηκαν και τεκμηριώθηκαν οι βορειοανατολικές και νοτιοανατολικές εισοδοι, το υστερορωμαϊκό οχυρωματικό τείχος στη βορειοανατολική γωνία, ο πύργος του στη νοτιοδυτική γωνία και δύο εξωτερικοί τοίχοι, στα νότια και στα δυτικά.

Το κτίριο, που παλαιότερα προσδιοριζόταν ως μικρό θέατρο ή ωδείο⁷⁵, βρίσκεται περίπου τριακόσια μέτρα νοτιοανατολικά του θεάτρου. Με προσανατολισμό προς τα νοτιοανατολικά, δεν είναι ακριβώς παράλληλο με το θέατρο, το οποίο βλέπει προς τα νότια, δηλαδή δύσκολα θα έλεγε κανείς ότι τα δύο κτίσματα έχουν την ίδια κατεύθυνση. Το κοίλο του βουλευτηρίου, που ήταν μεγαλύτερο από ένα ημικύκλιο, περικλειόταν σε ένα ορθογώνιο οικοδόμημα. Ήταν κτισμένο πάνω σε επίπεδη επιφάνεια και στηριζόταν σε τοίχους πάχους ενός μέτρου, κατασκευασμένους από τετράγωνους λαξευτούς λίθους.

Το βουλευτήριο περιλάμβανε ένα κοίλο με δεκαεπτά σειρές εδωλίων, την ορχήστρα και ένα χαμηλό προσκίνιο/λογείο. Το κοίλο περικλειόταν σε ένα μεγάλο ορθογώνιο κτίριο (33,05x21,90 μ.)⁷⁶ με πρόσβαση από τα ανατολικά, μέσα από δύο μνημειακές πύλες, μία στα βόρεια και μία στα νότια. Ως εκ τούτου, το βουλευτήριο της Τέω έχει ταξινομηθεί στην κατηγορία των οικοδομημάτων με ορθογώνια κάτοψη⁷⁷. Το κοίλο χωριζόταν σε τέσσερις κερκίδες με τρεις κλίμακες πλάτους 50 εκ. η καθεμία, ενώ υπήρχαν δύο ακόμη κλίμακες κατά μήκος των αναλημμάτων.

Το βουλευτήριο κτίστηκε το αργότερο κατά την Ελληνιστική περίοδο⁷⁸ και, όπως αποκαλύπτουν οι επιγραφές που βρέθηκαν στην πόλη, εξυπηρετούσε πολλές λειτουργίες — σε αυτό διεξάγονταν, για παράδειγμα, οι γενικές σχολικές εξετάσεις ή πραγματοποιούνταν συνεδριάσεις⁷⁹. Αυτή η πολυχρηστικότητα συνεχίστηκε και στη Ρωμαϊκή περίοδο, όταν το κτίριο χρησιμοποιήθηκε ως ωδείο.

Επιγραφικά έγγραφα από την Τέω, όπως το ψήφισμα

υπέρ του Αντιόχου Γ' του Μεγάλου και της βασίλισσας Λαοδίκης⁸⁰ και η επιγραφή για το εκπαιδευτικό ίδρυμα του Πολύθρου⁸¹ τεκμηριώνουν την ύπαρξη βουλευτηρίου στην πόλη στα τέλη του 3ου αιώνα π.Χ. Το ψήφισμα, που βρέθηκε στον ναό του Διονύσου το 1963 και χρονολογείται το 204/203 π.Χ., καθόριζε τους κανόνες για τις θυσίες και τις ιερουργίες που τελούνταν εκεί, ενώ αναφερόταν και στην τοποθέτηση χάλκινου αγάλματος του βασιλιά στο βουλευτήριο. Η άλλη επιγραφή, που χρονολογείται στο άμισό του 2ου αιώνα π.Χ., περιέχει λεπτομερή στοιχεία για το σχολείο που ίδρυσε ο Πόλυθρος, γιος του Ονήσιμου, προσφέροντας επιπλέον δωρεά 34.000 δραχμών για τα λειτουργικά έξοδα του ιδρύματος, την επιλογή των δασκάλων, το πρόγραμμα σπουδών και τις ετήσιες αμοιβές των εκπαιδευτικών. Η επιγραφή περιλαμβάνει επίσης πληροφορίες για τις εξετάσεις (*αποδείξεις*) που διεξήγαν οι δάσκαλοι του δημοτικού σχολείου και οι καθηγητές μουσικής, οι οποίες αρχικά γίνονταν στο γυμνάσιο, ενώ στη συνέχεια μεταφέρθηκαν στο βουλευτήριο της πόλης. Τα στοιχεία αυτά αποδεικνύουν την πρώτη παρουσία του κτιρίου καθώς και την πολυχρηστικότητά του⁸².

Οι βάσεις των αγαλμάτων προς τιμήν του Τιβέριου Κλαύδιου Καλώβροτου και του γιου του Τιβέριου Κλαύδιου Φησεινού, που βρέθηκαν στο βουλευτήριο και χρονολογούνται στα τέλη του 1ου αιώνα μ.Χ.⁸³, είναι μάρτυρες της κατασκευαστικής δραστηριότητας που θα υπήρχε τη συγκεκριμένη περίοδο. Αυτή η οικογένεια ευγενών, της οποίας την πορεία παρακολουθούμε για τέσσερις γενιές, από το β' μισό του 1ου αιώνα μ.Χ. έως τα μέσα του 2ου αιώνα μ.Χ., δεν περιορίστηκε μόνο στην Τέω αλλά πρόσφερε τις ευεργεσίες της και στη Χίο και την Έφεσο (εικ. 16)⁸⁴.

Το θέατρο

Οι πληροφορίες που διαθέτουμε από τους περιηγητές και τους μελετητές που επισκέφθηκαν την Τέω μεταξύ του 18ου και τις αρχές του 20ού αιώνα, είναι ότι στη νότια πλαγιά του λόφου ήταν ορατό ένα θέατρο, στο οποίο είχαν μετακινηθεί όλα τα καθίσματα, έστεκε όμως ακόμα όρθιο ένα τμήμα της θολωτής στοάς που κάλυπτε το άνω κοίλο⁸⁵. Οι πρώτες ανασκαφές στην περιοχή πραγματοποιήθηκαν από τον Richard Pullan το 1862 και περιορίστηκαν στον ναό του Διονύσου, ενώ οι πρώτες τουρκικές ανασκαφές στον χώρο του θεάτρου ξεκίνησαν μόλις το 1963⁸⁶, με πρωτοβουλία της Γενικής Διεύθυνσης Αρχαιοτήτων και Μουσείων. Οι εργασίες οδήγησαν στην αποκάλυψη μεγάλου μέρους του σκηνικού οικοδομήματος, κυρίως αρχιτεκτονικών μελών που ανήκαν στο προσκίνιο (*scenae frons*).

Οι νέες ανασκαφές που διεξάγονται στο θέατρο από το 2013 έφεραν στο φως το διάζωμα που χώριζε το κάτω από το άνω κοίλο και διευκόλυνε την κίνηση των θεατών, τη χυτή βάση του τοίχου του διαζώματος⁸⁷, οκτώ σειρές καθισμάτων που διατηρούνταν *in situ* στην αρχή του κάτω κοίλου, τις κλίμακες (*scalaria*) μεταξύ των κερκίδων, τον τοίχο της ορχήστρας από αργούς λίθους δεμένους με κοινά και το δάπεδο της ορχήστρας, στρωμένο με λευκές ορθογώνιες μαρμαρίνες πλάκες (εικ. 5, 10).

Το αρχαίο θέατρο κτίστηκε στη νότια πλαγιά του λόφου της Ακρόπολης Κοτζακίρ, με προσανατολισμό προς το νότιο λιμάνι, δέκα μίρες ανατολικά, ακολουθώντας την τοπογραφία της περιοχής (εικ. 5)⁸⁸. Διέθετε κοίλο χωρισμένο σε δύο μέρη (κάτω και άνω), ορχήστρα, σκηνικό οικοδόμημα και πιθανώς διώροφο προσκήνιο (*scaenae frons*) με κιονοστοιχία. Το κοίλο, διαμέτρου 86 μ., είχε πλάτος 59,80 μ. με κατεύθυνση Βορρά–Νότου και μήκος 84,60 μ. με κατεύθυνση Ανατολής–Δύσης, συμπεριλαμβανομένου του σκηνικού οικοδομήματος. Ήταν κατασκευασμένο σε σχήμα πετάλου, υπερβαίνοντας το ημικύκλιο κατά έξι μίρες σε κάθε πλευρά. Στο κάτω κοίλο, από τον τοίχο της ορχήστρας μέχρι το άνω κοίλο, αποκαλύφθηκαν οκτώ σειρές εδωλίων από τοπικό ασβεστόλιθο χρώματος υπόλευκου, καθώς και οι κερκίδες, που χωρίζονταν μεταξύ τους από κλίμακες.

Πολυάριθμοι οικοδομικοί λίθοι από το προσκήνιο υποδηλώνουν ότι η κιονοστοιχία στην πρόσοψή του θα ήταν τουλάχιστον διώροφη. Κατά τις ανασκαφές βρέθηκαν δύο ντυμένοι ανδρικοί κορμοί και πολλές βάσεις αγαλμάτων που θα έστεκαν ανάμεσα στους κίονες της πρόσοψης. Ο μπροστινός τοίχος του σκηνικού οικοδομήματος, που δεν διακόπτεται από μεγάλες κόγχες και συνεχίζεται ευθεία με πέντε θύρες, και η κιονοστοιχία της πρόσοψης, που κοσμείται από μικρές κόγχες, είναι χαρακτηριστικά στοιχεία των προσκηνίων ρωμαϊκού μικρασιατικού τύπου⁸⁹.

Ένας επιφανής πολίτης της Τέω κατά τη Μέση Αυτοκρατορική περίοδο, ο Τιβέριος Κλαύδιος Φιλιστής, θετός γιος του Μνασιμάχου και φυσικός γιος του Ερμιοθέστου⁹⁰, τιμήθηκε πολλές φορές για τη γενναιοδωρία και τη μεγαλοφροσύνη του με αγάλματά του που στήθηκαν στην Τέω και σε άλλες πόλεις. Σε μια επιγραφή στη βάση ενός αγάλματος που βρέθηκε κατά τις ανασκαφές του 1963 στη δυτική πάροδο του θεάτρου, αναφέρεται ότι ο Φιλιστής, που υπηρέτησε τρεις φορές ως ιερέας του Διονύσου και ως αγωνοθέτης στα Διονύσια–Καισάρια, τα οποία τελούνταν στην Τέω, τιμήθηκε από την πόλη για τις ευεργεσίες του με τους τίτλους «Υιός του Δήμου» και «Νέος Αθάμας της Τέω»⁹¹.

Κατά τις ανασκαφές του θεάτρου βρέθηκε ακόμα μία επιγραφή προς τιμήν του Τιβέριου Κλαύδιου Φιλιστέου⁹². Σε αυτήν αναφέρεται ότι οι περί τον Διόνυσον τεχνίτες της Ιωνίας και του Ελλοσπόντου, καθώς και οι «συναγωνιστές» τους τίμησαν τον Φιλιστέα, που υπηρέτησε τρεις φορές

ως αγωνοθέτης στους αγώνες που διεξάγονταν στην Τέω κάθε πέντε χρόνια προς τιμήν του Διονύσου και του Καίσαρα, για τη γενναιοδωρία του και τις ευεργεσίες που πρόσφερε στον λαό, στο σωματείο των ιερών καλλιτεχνών και στους νικητές των αγώνων. Αν και από τις επιγραφές στις βάσεις αυτές προκύπτει ότι ο Φιλιστής τιμήθηκε τέσσερις φορές με τέσσερα αγάλματά του στο θέατρο, δεν είναι ξεκάθαρο αν ήταν και ο χρηματοδότης της κατασκευής του θεάτρου, παρότι δεν αποκλείεται μια τέτοια πιθανότητα.

Από τα ονόματα που αναφέρονται στις επιγραφές στις βάσεις των αγαλμάτων του Τιβέριου Κλαύδιου Καλώβροτου και του γιου του, Τιβέριου Κλαύδιου Φησείνου, οι οποίες βρέθηκαν στο βουλευτήριο καθιστώντας δυνατή την οριστική χρονολόγηση του κτιρίου, μπορεί εύκολα να δημιουργηθεί ένα γενεαλογικό δέντρο⁹³. Δεδομένου ότι ο πατέρας του Φησείνου, ο Καλώβροτος, υιοθέτησε τον αδελφό του Φιλιστέου Ζηνόδοτο, ο Φησείνος, ο Φιλιστής και ο Ζηνόδοτος⁹⁴ θα είχαν ενδεχομένως την ίδια ηλικία. Και δεδομένου ότι η θητεία του Τιβέριου Κλαύδιου Φησείνου ως αρχιερέα της Ασίας χρονολογείται με ακρίβεια το 89/90 μ.Χ.⁹⁵, η οικογένεια του Φιλιστέου θα ήταν πιθανότατα ενεργή και κατά τη δεκαετία μετά το 90 μ.Χ. Ο περίτεχνος διάκοσμος των οικοδομικών λίθων του προσκηνίου επιβεβαιώνει τεχνοτροπικά τη χρονολογία που υποδεικνύουν οι επιγραφές.

Συμπερασματικά, το ρωμαϊκό θέατρο χρονολογείται στα τέλη του 1ου αιώνα μ.Χ. (ύστερη φάση της δυναστείας των Φλαβίων). Η χρονολόγηση αυτή προτάθηκε αρχικά με βάση το υλικό, την τεχνική και το σχέδιο του θεάτρου και επιβεβαιώθηκε από τον αρχιτεκτονικό διάκοσμο του προσκηνίου και από το περιεχόμενο των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών επιγραφών⁹⁶. Αν και οι επιγραφές που βρέθηκαν στην αρχαία πόλη, στην οποία φιλοξενήθηκε κατά την Ελληνιστική περίοδο το κοινό των διονυσιακών τεχνιτών, παρέχουν πληροφορίες για το ελληνιστικό θέατρο, τα ερείπια του θεάτρου που βλέπουμε σήμερα έχουν τα χαρακτηριστικά της Ρωμαϊκής περιόδου όσον αφορά στην κατασκευή, στην τεχνική και στο σχέδιο του κοίλου και της σκηνής.

Μετάφραση από τα αγγλικά: Μαρία Μαυροματάκη

Σημειώσεις

- 1 Στράβων ΙΔ', 1.29.643.
- 2 Στράβων ΙΔ', 1, 3.
- 3 Βλ. Kadioğlu 2021, σ. 51–52.
- 4 Kadioğlu 2021.
- 5 Kadioğlu κ.ά. 2015α, σ. 345–366· για τις ανασκαφές, βλ. Özkan 2009, σ. 57–78· İren / Ünlü 2012, σ. 309–333· Kadioğlu κ.ά. 2015β, σ. 456–460. Τα αποτελέσματα της ανάλυσης ενεργοποίησης νετρονίων (NAA) για τη χημική ομάδα TeosB θεωρούνται ασφαλή. Kadioğlu 2021, σ. 310–315· Kerschner / Mommsen 2022, σ. 169–213.
- 6 Για την παραγωγή κεραμικής: Kadioğlu κ.ά. 2015α, σ. 349–353· Kadioğlu 2019, σ. 293–320· για το κύπελλο του Νέστορα: Kerschner 2014, σ. 109–110· για το τρίστιχο ποίημα επάνω στο κύπελλο, βλ. Latacz 2007, σ. 682–684· Villing κ.ά. 2019, εικ. 18.
- 7 Ηρόδοτος Α', 170.
- 8 Kadioğlu κ.ά. 2015α.

- 9 Ögün 1964, σ. 116–117.
- 10 Kistler 2012, σ. 65–66· Lange 2018, σ. 245.
- 11 Ηρόδοτος Α', 6· πρβλ. Harris 1971, σ. 17–25· Balcer 1984, σ. 106· Lange 2018, σ. 78–81.
- 12 Ηρόδοτος Γ', 168· Στράβων ΙΔ', 1, 30· Αναφέρει ότι μεταξύ αυτών που διέφυγαν στα Άβδηρα ήταν και ο ποιητής Ανακρέων.
- 13 Kadioğlu κ.ά. 2015α, σ. 345–366.
- 14 Matzke 2002.
- 15 Στράβων ΙΔ', 1, 30. Αυτή η υπόθεση εκφράζεται συχνά και από σύγχρονους ερευνητές.
- 16 Αρριανός, FGrHist 156 F71: «Φαναγόρεια, ἦν ἔκτισε Φαναγόρας ὁ Τήσιος, φεύγων τὴν τῶν Περσῶν ὕβριν»· Ψευδοσκύμνος, FGrHist 2048 T1, 670–671: «Τῆσι δὲ τὴν πόλιν συνώκισαν φυγόντες ὑπὸ τὰ Περσικά».
- 17 Συμμετοχή στη Ναυμαχία της Λάδης: Ηρόδοτος Ζ', 8.
- 18 Meiggs 1972, σ. 529.

- 19 Διόδωρος ΙΓ', 76, 4.
 20 SEG 26, 1305· πρβλ. Adak 2021α, σ. 237.
 21 Αρριανός, *Αλεξάνδρου Ανάβασις* 1, 17, 10–12· πρβλ. Nawotka 2003, σ. 15–41.
 22 Διόδωρος ΙΗ', 52.
 23 Billows 1990, σ. 214.
 24 Διόδωρος Κ', 107.
 25 Πανσανίας Ι, 9, 7 και VII, 3, 5· πρβλ. Ager 1998, σ. 13· Walsler 2008, σ. 143–144.
 26 Adak 2021α, σ. 243–247.
 27 Adak 2021α, σ. 248.
 28 Πολύβιος Ε', 77, 4· Allen 1983, σ. 44–55.
 29 Για περισσότερες λεπτομέρειες, Chaniotis 2005, σ. 199· βλ. επίσης Herrmann 1965· Ma 1999, σ. 219–226.
 30 Παλαιότερα πιστευόταν ότι με την Ειρήνη της Απάμειας η Τέως δόθηκε στο Βασίλειο της Περγάμου και έχασε εδάφη προς όφελος γειτονικών πόλεων όπως οι Ερυθρές. Για την αντίθετη άποψη, βλ. Boulay 2018· Adak / Thonemann 2022.
 31 Adak / Kadioğlu 2017, σ. 1–43· Kadioğlu 2021, σ. 334–351.
 32 Adak / Kadioğlu 2017, σ. 5–13· Kadioğlu 2016, σ. 719–723· Kadioğlu 2018, σ. 21–22· Kadioğlu 2019, σ. 301–311.
 33 Jones 2020.
 34 Kadioğlu 2020, σ. 187–189· Kadioğlu 2021, σ. 232–241· Kadioğlu 2022α, σ. 75–96.
 35 Kadioğlu 2021, σ. 178–185· Kadioğlu 2022β, σ. 55–65.
 36 Rigsby 1996, σ. 291.
 37 Adak / Kadioğlu 2017, σ. 13–15.
 38 CIG 3082+3061· πρβλ. Herrmann 2000, σ. 89, σημ. 10.
 39 Robert 1946, σ. 86–89· Boatwright 2003, σ. 131· Fuchs 2018, σ. 160, εικ. 10 (επιγραφή)· Kadioğlu 2020, σ. 181.
 40 Για το πιθανό ταξίδι του στην Τέω: Birley 2013, σ. 171. Για το κτίριο που αφιερώθηκε στον Αδριανό, βλ. Demangel / Laumonier 1922, σ. 329–330, αρ. 8· Le Bas / Waddington 1870, σ. 96–97.
 41 Krinzing 2002, σ. 26–29· John 2008, σ. 276.
 42 Page 1962, fr. 357, 365, 410, 411b, 442 και 492. Κανένας άλλος συγγραφέας των αρχαϊκών χρόνων δεν αναφέρει τόσο συχνά τον Διόνυσο όσο ο Ανακρέων· βλ. Isaac 1986, σ. 82.
 43 Adak 2021β, σ. 108–114.
 44 Parker 2002, σ. 440–441.
 45 Kadioğlu κ.ά. 2015α, σ. 363, σχέδιο 2· Kadioğlu κ.ά. 2015β, σ. 440· Kadioğlu 2020, σ. 187–188· Kadioğlu 2021, σ. 66–70.
 46 Βιτρούβιος ΙΙΙ, 3, 6–8· VIII Praef. 12.
 47 *Antiquities of Ionia* I, 1769, σ. 1–12, πίν. 1–6.
 48 Pullan 1881, σ. 38–40, πίν. 22–25.
 49 Laumonier / Béquignon 1924, σ. 506–510, εικ. 21· Béquignon – Laumonier 1925, σ. 291–298, πίν. 8.
 50 Uz 1985, σ. 227–242· Uz 1990, σ. 51–61· Uz 2013.
 51 Kadioğlu κ.ά. 2011, σ. 433, σχέδιο 2· Kadioğlu κ.ά. 2012, σ. 212–217, εικ. 1, 3–4· Kadioğlu κ.ά. 2014, σ. 451–452, εικ. 5· Kadioğlu 2020, σ. 171–193· Kadioğlu 2021, σ. 188–241.
 52 Kadioğlu 2021· Kadioğlu 2022β.
 53 Hamilton 1842, αρ. 15, σ. 241–250.
 54 Hamilton 1842, τ. II, σ. 15, αρ. 241–250· Texier / Pullan 1865, σ. 14· Béquignon / Laumonier 1925, σ. 288· Tuna 1997, σ. 323–325, σχέδιο 1, εικ. 1· Kadioğlu κ.ά. 2011, σ. 435–436, σχέδιο 5, εικ. 4· Kadioğlu κ.ά. 2014, σ. 441.
 55 Kadioğlu κ.ά. 2015β, σ. 441.
 56 Kadioğlu 2021, σ. 178–182, εικ. 65b.
 57 Kadioğlu 2022β, σ. 55–65.
 58 Hoskins Walbank 1989, σ. 361–394, εικ. 1.
 59 Kadioğlu 2021, σ. 178–182.
 60 Για τον βομό βλ. IGR IV 1556. CIG 3074 (= PHI Teos 96)· Mellor 1975, σ. 56, 155, σημ. 159· Tuchelt 1979, σ. 22, σημ. 9· για τις επιγραφές, βλ. Dragoumis 1895, σ. 554, αρ. 1· Mellor 1975, σ. 56, σημ. 186, σ. 155, σημ. 161· PHI Teos 81· Adak / Thonemann 2022, σ. 162.
 61 Mellor 1975, σ. 19–92· Tuchelt 1979, σ. 21–29, 119, σημ. 1–2· χάρτης 1. Ιερά σε: Σμύρνη, Αλθάβαδα και Μίλητο. Βομός σε: Στρατονίκεια, Καίνο, Μαγνησία επί Μαϊάνδρου και Λητώων. Τον 1ο αιώνα π.Χ., έως το 29 π.Χ., σε τέσσερις μακρινές περιοχές: Έφεσο, Σάρδεις, Λαγυνά και Πέργαμο· Magie 1950, σ. 501· για τον κατάλογο, σ. 1613· Priece 1984, σ. 41, σημ. 76, 79· Birley 1997, σ. 166–167· Kirbihler / Zabrana 2014, σ. 122, σημ. 91–92.
 62 Mellor 1975, σ. 56.
 63 Kadioğlu 2021, σ. 166, σημ. 167· Adak / Thonemann 2022, σ. 167–172.
 64 Kadioğlu 2022β.
 65 Kadioğlu 2021, σ. 250–253.
 66 Hoepfner 2011, σ. 132, εικ. 78· Για τη στήλη που θα στηνόταν στο ιερό των δύο Ελευσινίων θεοτήτων, βλ. Schirporeit 2013, σ. 204, αρ. Π.44 (με βιβλιογραφία για την επιγραφή). Οι δύο θεές αναφέρονται στην επιγραφή που χρονολογείται στα τέλη του 1ου αιώνα π.Χ. Αυτή η επιγραφή γράφτηκε από τον Θέασο του Διονύσου (που συμμετείχε στη διονυσιακή πομπή) σε μία στήλη προς τιμήν της ιερείας Ηδίστης, κόρης του Κλείστου· Kadioğlu 2021, σ. 250–253.
 67 Von Hesberg 2009, σ. 36–37, εικ. 7.
 68 Humann κ.ά. 1904, σ. 141–157, εικ. 152–154, 158, 166, 168, Φύλλο III· Bingöl 1998, σ. 53–56, εικ. 70–73· Bingöl 2007, σ. 110–115· Bingöl 2020, σ. 97–99.
 69 Gruben 2001, σ. 465, εικ. 345.
 70 Niewöhner 2016, σ. 44–47, εικ. 38.
 71 Gruben 2001, σ. 465, εικ. 345.
 72 Pococke 1745, σ. 43.
 73 Béquignon / Laumonier 1925, σ. 288–289, πίν. 4.
 74 Μία ομάδα συνεργασίας από το Πανεπιστήμιο της Άγκυρας (Teos Archaeological Project) και το Πανεπιστήμιο της Πενσυλβάνια ανασκάπτει το βουλευτήριο και τον παρακείμενο triparticus από το 2022: <https://manthazarmakoupi.com/bouleuterion-and-triparticus-at-teos-2022/>.
 75 Béquignon / Laumonier 1925, σ. 288–289· Arias 1934, σ. 119–120· Bean 1979, 106ff· Bean 2001, 122ff· Akurgal 1989, σ. 389–391· Sear 2006, σ. 355· Isler 2017, σ. 771–772, πίν. 152, 456.
 76 Meinel 1980, σ. 170, πίν. 286–287.
 77 Meinel 1980, σ. 167–171.
 78 Balty 1991, σ. 527.
 79 Dittenberger 1915–1924, 578, 11, 32–42· SIG 578· HGIUe II 499· ITeos 41· Bagnall / Derow 2004, σ. 131–133, αρ. 77· Brodersen κ.ά. 1999, σ. 140–142, αρ. 499.
 80 Herrmann 1965, σ. 45 (στίχοι 30–50)· Oliver 1968, σ. 321· SEG 41, 1003, I· PEP Teos 30· Ma 1999, σ. 308–321, αρ. 17–18· Stampolidis 1990, σ. 116, 120 (229/222 – 204/203 π.Χ.).
 81 Dittenberger 1915–1924, 578, 11, 32–42· SIG 578· HGIUe II 499· ITeos 41· Bagnall / Derow 2004, σ. 131–133, αρ. 77· Brodersen κ.ά. 1999, σ. 140–142, αρ. 499.
 82 Gneisz 1990, σ. 43.
 83 Herrmann 2000, σ. 91–95, αρ. 2–3.
 84 Herrmann 2000, σ. 94–95.
 85 Pococke 1745, σ. 40–44, πίν. XLIV· Chandler 1775, σ. 97· Chandler 1776, 96· *Antiquities of Ionia* I, 1769, σ. 8–12, πίν. III–VI· *Antiquities of Ionia* I, 1821, 6–9, πίν. I–III· βλ. Hulek 2013, σ. 45–55· Dallaway 1797, σ. 265· Pococke 1745, σ. 42–44, πίν. XLIV· Cockerell 1830, σ. 35· Donaldson 1830, σ. 55–56, πίν. IV· de Laborde 1838, σ. 90· Hamilton 1842, σ. 13· Texier 1862, σ. 364.
 86 Ögün 1964, σ. 116, πίν. 3, 1–4· Kadioğlu 2012, σ. 508–510, εικ. 5–6.
 87 Kadioğlu κ.ά. 2016, σ. 495· Kadioğlu 2021, σ. 285–295.
 88 Kadioğlu κ.ά. 2016, σ. 494–496· για το θέατρο της Τέω, βλ. Bean 1979, σ. 112–113· Isler 1994· Tuna 1996, σ. 222–223· Sear 2006, σ. 354–355, σχέδιο 363· Isler 2017, σ. 770–771, πίν. 152, 455· Kadioğlu 2021, σ. 285–295, σχέδια 3 και 10.
 89 Kadioğlu 2021, σ. 285–295, σχέδια 3 και 10.
 90 Herrmann 2000, σ. 87–95, αρ. 1–3, SEG 51, 1616–1617· Campanile 1994, σ. 42–43, αρ. 18, Γενεαλογικό Δέντρο I (Stemma I), σ. 179.
 91 Herrmann 2000, σ. 87–89, πίν. 3, αρ. 1· SEG 51, 1616.
 92 CIG 3082· IGR IV 1568· ITeos 27.
 93 Campanile 1994, σ. 42–43, αρ. 18, Γενεαλογικό Δέντρο I (Stemma I)· Herrmann 2000, σ. 95, Γενεαλογικό Δέντρο I (Stemma I), σ. 96.
 94 PHI Teos 272.
 95 Campanile 1994, σ. 42–43, αρ. 18· Herrmann 2000, σ. 93.
 96 Ο Η.Ρ. Isler διατύπωσε την άποψη ότι αν υπήρχε ελληνιστικό θέατρο, σίγουρα θα τροποποιήθηκε πλήρως κατά την Αυτοκρατορική περίοδο, όμως τα σημερινά δεδομένα είναι ανεπαρκή για να στηρίξουν μια τέτοια χρονολόγηση (2ος αι. μ.Χ.): Isler 2017, σ. 770. Τα σημεία αυτού του βιβλίου, του 2017, που αναφέρονται στην Τέω στηρίζονται σε παρωχημένες πληροφορίες από τη δεκαετία του 1990. Λαμβάνοντας υπόψη τα τεχνολογικά χαρακτηριστικά της διακόσμησης των πολυάριθμων αρχαιολογικών στοιχείων του θρησκευτικού της σκηνής, ο Ν. Tuna κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η σημαντικότερη οικοδομική φάση του θεάτρου ήταν την Αδριανεία περίοδο· Tuna 1996, σ. 223.

Βιβλιογραφία

- Adak 2021α: Adak M., «Teos und die hellenistischen Könige von Alexander bis Antiochos III», στο P. Brun / L. Capdetrey / P. Fröhlich (επιμ.), *L'Asie Mineure au IIIe siècle a.C. Actes du colloque international de Bordeaux, 11-13 octobre 2018*, Bordeaux 2021, σ. 231-257.
- Adak 2021β: Adak M., «The Teian Calendar», στο M. Kadioğlu (επιμ.), *TEOS: Inscriptions, cults and urban fabric*, İŞ Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021, σ. 108-114.
- Adak / Thonemann 2022: Adak M. / Thonemann P., *Teos and Abdera. Two Cities in Peace and War*, Oxford 2021.
- Adak / Kadioğlu 2017: Adak M. / Kadioğlu M., «Die Steinbrüche von Teos und "Marmor Luculleum"», *Philia* 3 (2017), σ. 1-43.
- Ager 1998: Ager S.L., «Civic Identity in the Hellenistic World: the Case of Lebedos», *GRBS* 39 (1998), σ. 5-21.
- Akurgal 1989: Akurgal E., *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul 1989.
- Allen 1983: Allen R.E., *The Attalid Kingdom. A Constitutional History*, Oxford 1983.
- Antiquities of Ionia I, 1769: Chandler R. / Revett N. / Pars W., *Antiquities of Ionia I, Published by the Society of Dilettanti*, London 1769.
- Arias 1934: Arias P.E., *Il Teatro Greco fuori di Atene*, Florence 1934.
- Bagnall / Derow 2004: Bagnall R.S. / Derow P., *The Hellenistic Period: Historical Sources in Translation*, Oxford 2004.
- Balcer 1984: Balcer J.M., *Sparda by the Bitter Sea: Imperial Interaction in Western Anatolia*, Chicago 1984.
- Balty 1991: Balty J.Ch., *Curia Ordinis. Recherches d'architecture et d'urbanisme antiques sur les curies provinciales du monde romain*, Bruxelles 1991.
- Bean 1979: Bean G.E., *Aegean Turkey*, London 1979 (2η έκδ.).
- Bean 2001: Bean G.E., *Eskiçağda Ege Bölgesi*, İstanbul 2001.
- Béquignon / Laumonier 1925: Béquignon Y. / Laumonier A., «Fouilles de Teos (1924)», *BCH* 49 (1925), σ. 281-321.
- Billows 1990: Billows R.A., *Antigonos the One-Eyed and the Creation of the Hellenistic State*, Berkeley-Los Angeles 1990.
- Bingöl 2020: Bingöl O., *Menderes Magnesias/ Magnesia ad Maeandrum 1984-2020*, Ankara 2020.
- Bingöl 2007: Bingöl O., *Menderes Magnesias/ Magnesia ad Maeandrum*, İstanbul 2007.
- Bingöl 1998: Bingöl O., *Menderes Magnesias/ Magnesia ad Maeandrum*, Ankara 1998.
- Birley 1997: Birley A.R., *Hadrian. The Restless Emperor*, London / New York 1997.
- Birley 2013: Birley A., *Hadrian: The Restless Emperor*, London 2013.
- Boatwright 2003: Boatwright M.T., *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, Princeton 2003.
- Boulay 2018: Boulay Th., «La liberté de Téos et le soutien d'Attale II à Alexandre Balas», *Syria* 95 (2018), σ. 133-154.
- Brodersen κ.ά. 1999: Brodersen K. / Günther W. / Schmitt H.H., *Historische griechische Inschriften in Übersetzung. Der griechische Osten und Rom (250-1 v. Chr.)* τόμ. III, Darmstadt 1999.
- Campanile 1994: Domitilla Campanile M., *I sacerdoti del koinon d'Asia (I sec. a.C. - III sec. d.C.): contributo allo studio della romanizzazione delle élites provinciali nell'Oriente greco*, Pisa 1994.
- Chandler 1775: Chandler R., *Travels in Asia Minor: or an account of a tour made at the expense of the Society of Dilettanti*, Oxford 1775.
- Chandler 1776: Chandler R., *Travels in Asia Minor: or an account of a tour made at the expense of the Society of Dilettanti*, Oxford 1776 (2η έκδ.).
- Chaniotis 2005: Chaniotis A., «Akzeptanz von Herrschaft durch ritualisierte Dankbarkeit und Erinnerung», στο C. Ambos / S. Hotz / G. Schwedler / S. Weinfurter (επιμ.), *Die Welt der Rituale. Von der Antike bis heute*, Darmstadt 2005, σ. 188-204.
- Cockerell 1830: Cockerell C.R., *The Temple of Jupiter Olympius at Agrigentum, Commonly Called the Temple of the Giants*, London 1830.
- Dallaway 1797: Dallaway J., *Constantinople ancient and modern, with excursions to the shores and islands of the archipelago and to the Troad*, London 1797.
- de Laborde 1838: de Laborde L., *Voyage de l'Asie Mineure*, Paris 1838.
- Demangel / Laumonier 1922: Demangel R. / Laumonier A., «Inscriptions d'Ionie», *BCH* 46 (1922), σ. 307-355.
- Dittenberger 1915-1924: Dittenberger W., *Sylloge Inscriptionum Graecarum I-IV*, Leipzig 1915-1924.
- Donaldson 1830: Donaldson T.L., στο J. Stuart / N. Revett, *The antiquities of Athens and other places in Greece, Sicily etc.: supplementary to the antiquities of Athens. Delineated and illustrated by C.R. Cockerell, W. Kinnard, Th.L. Donaldson, W. Jenkins, W. Railton*, τόμ. 4, London 1830.
- Dragoumis 1895: Dragoumis E., «Inscriptions de Téos», *BCH* 19 (1895), σ. 554.
- Fuchs 2018: Fuchs M., «The Frieze of the Temple of Dionysos at Teos», στο M. Aurenhammer (επιμ.), *Sculpture in Roman Asia Minor*, Wien 2018, σ. 147-160.
- Gneisz 1990: Gneisz D., *Das antike Rathaus. Das griechische Bouleuterion und die frühromische Cuira*, Wien 1990.
- Gruben 2001: Gruben G., *Griechische Tempel und Heiligtümer*, Munich 2001 (5η έκδ.).
- Hamilton 1842: Hamilton W.J., *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia: with some account of their antiquities and geology*, τόμ. 2, London 1842.
- Harris 1971: Harris G., *Ionia Under Persia: 547-477 B.C.: A Political History*, διδ. διατρ., Northwestern University 1971.
- Herrmann 1965: Herrmann P., «Antiochos der Grosse und Teos», *Anadolu/Anatolia* 9 (1965), σ. 22-160.
- Herrmann 1981: Herrmann P., «Teos und Abdera im 5. Jahrhundert v. Chr. Ein neues Fragment der Teiorum Dirae», *Chiron* 11 (1981), σ. 1-30.
- Herrmann 2000: Herrmann P., «Eine berühmte Familie in Teos. Epigraphische Nachlese», στο C. Işık (επιμ.), *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens und des ägäischen Bereiches. Festschrift für Baki Ögün zum 75. Geburtstag*, Bonn 2000, σ. 87-95 (= P. Herrmann, *Kleinasiens im Spiegel epigraphischer Zeugnisse. Ausgewählte kleine Schriften*, Berlin / Boston 2016, σ. 521-532).
- von Hesberg 2009: v. Hesberg H., «Milet. Die Stadt vom 5. bis zum 1. Jh. v. Chr.», στο O. Dally / M. Maischberger / P.I. Schneider / A. Scholl (επιμ.), *Zeiträume: Milet in Kaiserzeit und Spätantike*, Regensburg 2009, σ. 36-37.
- Hoepfner 2011: Hoepfner W., *Ionien: Brücke zum Orient*, Stuttgart 2011.
- Hoskins Walbank 1989: Hoskins Walbank M.E., «Pausanias, Octavia and Temple E at Corinth», *BSA* 84 (1989), σ. 361-394.
- Hulek 2013: Hulek F., «Reisen für die Antike. Richard Chandler in Teos», στο G. Kalaitzoglou / G. Lüdorf (επιμ.), *Petasos. Festschrift für Hans Lohmann, Mittelmeerstudien* 2 (2013), σ. 45-55.
- Humann κ.ά. 1904: Humann C. / Kohte J. / Wanzinger C., *Magnesia am Maeander: Bericht über die Ergebnisse der Ausgrabungen der Jahre, 1891-1893*, Berlin 1904.
- İren / Ünlü 2012: İren K. / Ünlü A., «Burning in Geometric Teos», στο K. Konuk (επιμ.), *Stephanéphoros de l'économie antique à l'Asie Mineure*, Bordeaux 2012, σ. 309-333.
- Isaac 1986: Isaac B., *The Greek Settlements in Thrace until the Macedonian Conquest*, Leiden 1986.
- Isler 1994: Isler H.P., «Teos», στο P. Ciancio Rossetto / G. Pisani Sartorio (επιμ.), *Teatri greci e romani alle origini del linguaggio rappresentativo III*, 1994, σ. 501.
- Isler 2017: Isler H.P., *Antike Theaterbauten: ein Handbuch*, Wien 2017.
- Johnes 2008: Johnes K.-P. (επιμ.), *Die Zeit der Soldatenkaiser: Krise und Transformation des römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr.*, Berlin 2008.
- Jones 2020: Jones C.P., «Altars of Cleopatra VII and Ptolemy XV Caesarion at Teos», *Philia* 6 (2020), σ. 85-92.
- Kadioğlu 2022α: Kadioğlu M., «Teos Dionysos Kutsal Alanı Propylonu», *Höyük* 10 (2022), σ. 75-96.
- Kadioğlu 2022β: Kadioğlu M., «A new Antinous portrait from Teos», *Asia Minor* 2 (2022), σ. 55-65.
- Kadioğlu 2022γ: Kadioğlu M., «Teos'tan Büst Taçlı Bir Kadın Portresi (Claudia Metrodora?)», *Anadolu/Anatolia* 48 (2022), σ. 129-156.
- Kadioğlu 2021: Kadioğlu M. (επιμ.), *TEOS: Inscriptions, cults and urban fabric*, İŞ Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021.
- Kadioğlu 2020: Kadioğlu M., «Vorbericht über das Dionysos-Heiligtum von Teos im Licht der neuen Grabungen», στο U. Lohner-Urban / U. Quatember (επιμ.), *Zwischen Bruch und Kontinuität. Architektur in Kleinasien am Übergang vom Hellenismus zur römischen Kaiserzeit / Continuity and Change. Architecture in Asia Minor during the transitional period from Hellenism to the Roman Empire*, Byzas 25 (2020), σ. 171-193.
- Kadioğlu 2019: Kadioğlu M., «Teos'ta Seramik ve Mermer Üretimi ile Dağılımı», στο V. Şahoğlu / M. Şevketoğlu / Y.H. Erbil (επιμ.), *Kültürlerin Bağlantısı: Başlangıçından Roma Dönemi Sonuna Kadar Eski Yakın Doğuda Ticaret ve Bölgelerarası İlişkiler / Connecting Cultures: Trade and Interconnections in the Ancient Near East from the Beginning until the End of the Roman Period* adlı Uluslararası Arkeoloji Sempozyumu/International Archaeological Symposium 23-25 Kasım 2016, Bedesten / St. Nicholas Church Lefkoşa/Nicosia, Anatolia/Anadolu Ek Dizi I.4, Ankara 2019, σ. 293-320.
- Kadioğlu 2018: Kadioğlu M., *Teos Rehber Kitabı*

- 2 / *Teos Guide Book II*, Izmir 2018.
- Kadioğlu 2016: Kadioğlu M., «Der Gebrauch von Moarmorsorten in der Architektur von Nysa und Teos», στο O. Ismaelli / G. Scardozzi (επιμ.), *Ancient Quarries and Building Sites in Asia Minor. Research on Hierapolis in Phrygia and other cities in south-western Anatolia: archaeology, archaeometry, conservation, Bibliotheca Archaeologica* 45 (2016), σ. 711-723.
- Kadioğlu 2012: Kadioğlu M., «Teos (1962-1966, 2010-), στο O. Bingöl / A. Öztan / H. Taşkıran (επιμ.), *DTCF Arkeoloji Bölümü Tarihçesi ve Kazıları (1936-2011) Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 75. Yıl Armağanı. Anadolu/Anatolia Ek Dizi III.2.*, Ankara 2012, σ. 505-522.
- Kadioğlu κ.ά. 2016: Kadioğlu M. / Özbil C. / Adak M. / Gençler Güray Ç. / Polat Y. / Ergin H. / Yenice G. / Pala C., «2015 Yılı Teos Kazı Çalışmaları (6. Sezon)», *KST 38/2* (2016), σ. 485-508.
- Kadioğlu κ.ά. 2015α: Kadioğlu M. / Özbil C. / Kerschner M. / Mommsen H., «Teos im Licht der neuen Forschungen/Yeni Araştırmalar Işığında Teos», στο Ü. Yalçın / H.-D. Bienert (επιμ.), *Anatolien – Brücke der Kulturen. Aktuelle Forschungen und Perspektiven in den deutsch-türkischen Altertumswissenschaften / Kùltürlerin Köprüsü Anadolu. Türk-Alman Eskiçağ Bilimlerinde Güncel Bilimsel Araştırmalar ve Yeni Bakış Açılırları. Tagungsband des internationalen Symposiums "Anatolien – Brücke der Kulturen" in Bonn vom 7. bis 9. Juli 2014 / 7-9 Temmuz 2014*, Anschnitt 27, Bonn 2015, σ. 345-366.
- Kadioğlu κ.ά. 2015β: Kadioğlu M. / Özbil C. / Kerschner M. / Ergin H. / Gülgönül S. / Yenice G. / Polat Y. / Polat R.T. / Köşgeroğlu E. / Adak M., «2014 Yılı Teos Kazı Çalışmaları (5. Sezon)», *KST 37/3* (2015), σ. 451-478.
- Kadioğlu κ.ά. 2014: Kadioğlu M. / Özlem Yalçın D. / Tamsü Polat R. / Adak M. / Özbil C. / Polat Y. / Tuğcu İ., «2012-2013 Teos Kazı Çalışmaları (3.-4. Sezon)», *KST 36/3* (2014), σ. 437-471.
- Kadioğlu κ.ά. 2012: Kadioğlu M. / Adak M. / Özbil C. / Öztaner S.H. / Tamsü Polat R. / Polat Y., «2011 Yılı Teos Kazı Çalışmaları (2. Sezon)», *KST 34/2* (2012), σ. 211-232.
- Kadioğlu κ.ά. 2011: Kadioğlu M. / Adak M. / Özbil C. / Yalçın D.Ö. / Polat Y., «2010 Yılı Teos Kazı Raporu (1. Sezon)», *KST 33/3* (2011), σ. 429-460.
- Kerschner 2022: Kerschner M. / Mommsen H., «Teos in the Geometric and Archaic period: a major production centre of pottery in North Ionia», στο G.R. Tsetschladze (επιμ.), *Ionians in the West and East (Colloquia Antiqua 27)*, Proceedings of an International Conference 'Ionians in the East and West', Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries, Empúries/L'Escala, Spain, 26–29 October, 2015, Leuven/Paris/Bristol, CT 2022, σ. 169-213.
- Kerschner 2014: Kerschner M., «Euboean imports to the Eastern Aegean and Eastern Aegean production of pottery in the Euboean style: new evidence from Neutron Activation Analyses», στο M. Kerschner / I.S. Lemos (επιμ.), *Archaeometric Analyses of Euboean and Euboean Related Pottery: New Results and Their Interpretations*, Wien 2014, σ. 109-140.
- Kirbihler / Zabrana 2014: Kirbihler F. / Zabrana L., «Archäologische, epigraphische und numismatische Zeugnisse für den Kaiserkult im Artemision von Ephesos. Der Kult der Dea Roma und des Divus Iulius unter dem Triumvirat», *Öjh* 83 (2014), σ. 101-131.
- Kistler 2012: Kistler E., «À la lydienne mehr als nur eine Mode», στο L.-M. Günther (επιμ.), *Tryphe und Kultritual im archaischen Kleinasien – ex oriente luxuria?*, Wiesbaden 2012, σ. 59-73.
- Krinzinger 2002: Krinzinger F. (επιμ.), *Das Hanghaus 2 von Ephesos. Studien zu Baugeschichte und Chronologie, Denkschr/Wien 302 = AForsch 7*, Vienna 2002.
- Lange 2018: Lange M., *Die gesellschaftliche und kulturelle Vielfalt der Region Ionen: Studien zu den ionischen Siedlungen von ihrer Gründung bis zu ihrer Eroberung durch die Perser*, Berlin 2018.
- Latacz 2007: Latacz J., «Frühgriechische Epik und Lyrik in Ionen», στο J. Cobet / V. von Graeve / W.-D. Niemeier / K. Zimmermann (επιμ.), *Frühes Ionen. Eine Bestandsaufnahme (Deutsches Archäologisches Institut, Milesische Forschungen, Band 5, Mainz 2007*, σ. 681-700.
- Laumonier / Béquignon 1924: Laumonier A. / Béquignon Y., «Teos. Chronique des fouilles et découvertes archéologiques dans l'Orient hellénique (Novembre 1923-Novembre 1924)», *BCH* 48 (1924), σ. 446-515.
- Le Bas / Waddington 1870: Le Bas Ph. / Waddington W.H., *Inscriptions grecques et latines recueillies en Asie Mineure*, I-II, Paris 1870.
- Ma 1999: Ma J., *Antiochos III and the Cities of Western Asia Minor*, Oxford 1999.
- Magie 1950: Magie D., *Roman Rule in Asia Minor to the end of the Third century after Christ*, τόμ. I και II, Princeton 1950.
- Matzke 2002: Matzke M., «Die frühe Münzprägung von Teos in Ionen. Chronologische und metrologische Untersuchungen um die Frühzeit der Silbermünzprägung», *JNG* 50 (2002), σ. 21-53.
- Meiggs 1972: Meiggs R., *The Athenian Empire*, Oxford 1972.
- Meinel 1980: Meinel R., *Das Odeion. Untersuchungen an überdachten antiken Theatergebäuden*, Frankfurt am Main 1980.
- Mellor 1975: Mellor R., *Θεά Πύμνη. The worship of the Goddess Roma in the Greek World*, Göttingen 1975.
- Nawotka 2003: Nawotka K., «Freedom of Greek Cities in Asia Minor in the Age of Alexander the Great», *Klio* 85 (2003), σ. 15-41.
- Niewöhner 2016: Niewöhner P. (επιμ.), *Milet/Balat. Städtebau und Monumente von archaischer bis in türkische Zeit*, Istanbul 2016.
- Öğün 1964: Öğün B., «Teos Kazıları 1963», *TAD* 13/1 (1964), σ. 115-121.
- Oliver 1968: Oliver J.H., «Notes on the Inscriptions at Teos in honor of Antiochos III», *GRBS* 9 (1968), σ. 321-322.
- Özkan 2009: Özkan T., «Funde aus einem spätgeometrischen Brandgrab (Geç Geometrik Bir Kremasyon Mezarın Buluntuları)», *Ege University Edebiyat Fakültesi Yayınları Arkeoloji Dergisi XIV/2* (2009), σ. 57-78.
- Page 1962: Page D.L., *Poetae Melici Graeci*, Oxford 1962.
- Parker 2002: Parker R., «Thesmophoria», *DNP* 12/1 (2002), σ. 440–441 (translated by St. Krauter).
- Pococke 1745: Pococke R., *A Description of the East, and some other Countries*, τόμ. II, μέρος II, London 1745.
- Priece 1984: Priece S.R.F., *Rituals and Power in the Roman Imperial Cult in Asia Minor*, Cambridge 1984.
- Psoma 2007: Psoma S., «Profitable networks: coinages, panegyris and Dionysiac Artists», *MHR* 22/2 (2007), σ. 237-255.
- Psoma 2008: Psoma S., «Panegyris Coinages», *American Journal of Numismatics* 20 (2008), σ. 227–255.
- Pullan 1881: Pullan R.P. / Newton C.T., *Antiquities of Ionia IV, Published by the Society of Dilettanti*, London 1881.
- Rigsby 1996: Rigsby K.J., *Asyia: Territorial Inviolability in the Hellenistic World*, Berkeley-Los Angeles – London 1996.
- Robert 1946: Robert L., *Hellenica. Recueil d'épigraphie, de numismatique et d'antiquités grecques* 3, Paris 1946.
- Schipporeit 2013: Schipporeit S., *Kulte und Heiligtümer der Demeter und Kore in Ionen, Byzas* 16 (2013).
- Sear 2006: Sear F., *Roman Theatres*, Oxford 2006.
- SEG: *Supplementum Epigraphicum Graecum* (1923-).
- Stampolidis 1990: Stampolidis N.Chr., «Hermogenes, sein Werk und seine Schule vom Ende des 3. bis zum Ende des 1. Jhs. v. Chr.», στο W. Hoepfner / E.-L. Schwandner (επιμ.), *Hermogenes und die hochhellenistische Architektur. Internationales Kolloquium in Berlin vom 28.–29. Juli 1988*, 1990, σ. 115-116.
- Texier / Pullan 1865: Texier Ch. / Pullan R.P., *The Principal Ruins of Asia Minor, illustrated and described*, London 1865.
- Texier 1862: Texier Ch., *Asie Mineure, Description, Géographique, Historique et Archéologique des Provinces et des Villes de la Chersonnèse d'Asie*, Paris 1862.
- Tuchelt 1979: Tuchelt K., *Frühe Denkmäler Roms in Kleinasien. Beiträge zur archäologischen Überlieferung aus der Zeit der Republik und des Augustus, Teil 1. Roma und Promagistrate* (IstMitt, Beiheft, 23), Tübingen 1979.
- Tuna 1997: Tuna N., «Teos Araştırmaları 1996», *AST* 15/2 (1997), σ. 323-331.
- Tuna 1996: Tuna N., «Teos Araştırmaları 1995», *AST* 14/1 (1996), σ. 219-233.
- Uz 2013: Uz D.M., *Teos'taki Dionysos Tapınağı*, Ankara 2013.
- Uz 1990: Uz D.M., «The temple of Dionysos at Teos», στο W. Hoepfner / E.-L. Schwandner (επιμ.), *Hermogenes und die hochhellenistische Architektur. Internationales Kolloquium in Berlin vom 28.–29. Juli 1988*, Berlin 1990, σ. 51-61.
- Uz 1985: Uz D.M., «Teos Dionysos Tapınağı Temenos Alanı», *AST* 3 (1985), σ. 227-242.
- Villing κ.ά. 2019: Villing A. / Fitton J.L. / Donnellan V. / Shapland A., *Troy. The BP exhibition myth and reality (British Museum)*, London 2019.
- Walbank 1992: Walbank F., *The Hellenistic World*, Cambridge 1992.
- Walser 2008: Walser A.V., *Bauern und Zinsnehmer. Politik, Recht und Wirtschaft im frühhellenistischen Ephesos*, Munich 2008.